1

По гребені високого земляного валу тягся обмазаний глиною частокіл із дубових колод; здавалося крізь дощ, що то висока глиняна стіна. Стриміла вежа, дощ обмивав її, і вона химерно похитувалась у сірому світлі. В рові стояла глиняста вода, дощ цюпав по ній, і вода ставала наче гусяче тіло — згори на неї клалися жовті береги валу й частоколу. Перед брамою здіймався звідний міст, і Олізар на мент спинився, перестрашено озираючись. Але стояла мертвотна тиша, замок у мряці був міражний та розмитий; Олізар присів на сивий мокрий камінь, бо йому раптом відібрало дихання; в цій глухій стороні (бозна й куди він потрапив) йому почало здаватися, що він безнадійно заблукав. Сидів, понурившись, дощ сипав і сипав, а він уже коцюбнув. Потягло подувом, і лице його зросилося. Здригнувся, звів голову й сонно обдивився мур, що лежав перед ним. Від того муру, із мряки, випливла постать озброєної людини; він збагнув, що це хтось із замкової сторожі. Зрештою, було їх уже двоє, ішли повільно й розмірено, наче їм на плечі було покладено тягар. Олізар знову спустив голову і тупо дивився на свої вщент розбиті чоботи. Пальці ніг пролазили крізь подерту шкіру, а один кровоточив.

Сторожа наближалася, він уже чув навіть плюск води й цмокіт болота під їхніми ногами. Звів мокре лице: були вони як брати. Однаково сірі, як і цей дощ, однаково вусаті, однаково банькуваті — оглядали його сторожко й підозріливо. Тільки зараз Олізар побачив: на вежі стоять ще двоє, але постаті їхні звіддаля — наче дві вивішені ганчірки.

Дощ, здається, припинився — Олізар знов починав засинати на цьому камені, сиві смуги оповили мозок, подзенькували якісь дзвіночки, десь почувся гомін, забряжчала зброя. Блищала вода, хвилювалася мокра тирса, десь квікнула пташка, і її писк у цій тиші був різкий та хрипкий. Хмари розсувалися з небесної бані, і вона вже спалахувала неймовірно синіми латками. Олізар роздирав повіки: перед ним так само маячили стражники, тільки одежа їхня була не сіра, а кольору достиглої

трави. Стражники йшли до нього, наче перебирали ногами на одному місці, махали в такт руками, пливли, і на них блищала броня: панцири, шишаки, а перед собою тримали смугасті, чорні по білому, тарчі. В руках тримали шаблі, за спиною витиналися луки, а збоку висіли сагайдаки з п’ятигорськими стрілами. Олізарові на мент стало страшно, отож він подивився туди, де запалала чиста латка неба, — в тій латці спалахнуло раптом тіло великого птаха.

Спробував розклепити повіки, але ті падали. Тоді він поворушив вустами, бажаючи щось промовити до стражників. Стояли супроти й незмигно дивилися. І здалося йому: два темні ворони стоять біля нього. В лискучому пір’ї, з сірими дзьобами, з сірими водянистими очима, пильно вдивляються, начебто зважують, чи покинути свою жертву, чи почати розтягати його стерво.

Але Олізар уже не міг думати про таке. Він побачив себе в сірих хвилях, у сірій воді, на спині в сірої риби. Та риба швидко несла його в сірому морському просторі, і він з тугою подивився на корабель, що гойдався на хвилях. Корабель махав веслами, наче птах крильми, і вже збирався злітати, щоб знятися над сірим плесом і полетіти в туман. Олізар відчув, що йому солоно в роті, а очі поймаються вогнем. Зелений вогонь повільно їв тіло, розтікаючись від очей до язика, а через піднебіння до серця. Розірвав одежу на грудях і раптом збагнув: отой корабель, що злетів над морем, — образ його серцевого болю і зеленої печії в очах.

2

Олізар звівся із ліжка через тиждень. Обличчя його змарніло, довкола очей лягли пасмуги, а волосся так скудлилося, що він ледве розчесався. У глухім кутку кімнати стояла груба, обкладена зеленими полив’яними кахлями, попід стінами тулилися дерев’яні дзиґлі, а упродовж стін на мисниках яснів посуд. Олізар задивився на різьблену спинку ослона: була то вигадлива робота. Широко розставив ноги стіл, покритий дорогим турецьким килимом, крізь вікно зі скляними

оболонами густо лилося сонце. Від того тиха, несмілива радість спалахнула в Олізаровім серці, щось м’яке й тепле — щастя, що лишився живий і може все це бачити.

На одному із дзиґлів лежала одежа, й Олізар натяг її на себе. Прийшлася по ньому, хоч була з чужого плеча.

Олізар перейшов кімнату. Терпли й трусилися ноги, і він зморено присів біля вікна. Крізь оболону побачив шматок заростого морігом дворища — трава була густо залита сонцем. У тому сонці стояв вояк в одежі кольору тої-таки трави і пильно на нього дивився. Тоді схитнувся і зійшов з визору, а Олізарові раптом стало зимно. Він пригадав дощ, камінь біля рову й рибу, що несла його в сірих хвилях.

Встав і, хоч ноги йому підламувалися, перейшов покій. Перед ним виросли великі важкі дубові двері, і він штовхнув їх. Двері вели до іншої світлиці, де йому впав у вічі стіл на точених ніжках — верх його було викладено із шматочків різної породи дерева. Світлиця була порожня, і з неї виводили такі ж двері. Олізар подибав туди. Вийшов у сіни з грубами по боках — сінешні двері, а були вони на важких залізних шпугах, було прочинено.

Його залило сонце, і він аж похитнувся, таке воно виявилося щедре і яскраве. Зелень двору сяяла, дерев у замчищі не було, хіба що пеньок, посеред двору вивишалася височезна, майже зруйнована вежа, попід стінами виднілися городні. Він стояв на ґанку, підпертому стовпцями, і його знову пройняла яскрава, чиста радість, наче вдруге народився на світ і вдруге засвітило йому сонце.

За спиною загупали кроки, завищали немилосердно двері, й Олізар різко обернувся. З сіней до нього виходив огрядний чоловік. Величезні вуса спускалися нижче підборіддя до важкого, сливе потрійного підборіддя, побиті червоними артерійками очі зирнули поважно, але й милостиво. Олізар схилився у поклоні.

— Бачу в панові шляхтича, — сказав чоловік.

— Так, ваша милосте. Я з Носиловичів із-під Києва. Олізар Носилович. Чи не будете ви такі ласкаві…

— Сказати, куди втрапили? — чоловік засміявся, показуючи великі жовті зуби. — Я князь Білинський.

Олізар знову вклонився. Князь милостиво хитнув і пішов зі сходів. Був важкий, бо сходи жалібно повискували під його чобітьми. Олізар прихилився до одвірка й дивився, як іде князь через поросле травою дворище просто до вояка, котрий стояв аж у кінці двору. Одежа на князеві була така ж, як і на вояку, — барви достиглої трави; отож наближалася одна зелена постать до другої, спалахнула срібна голівка шаблі; князь не дійшов до вояка, а спинився віддалік. Здається, він щось сказав сторожеві, а потім різко повернувся і завернув убік. Відтак пішов і вояк. Ступав по зеленій траві, як величезний зелений жук; над головою висіло сонце, блаватне й тепле небо дихало теплом; Олізарові вже тремтіли від напруги ноги, але хотів ще хоч трохи постояти і подивитися на живих людей. Хотів помилуватися з оцього світу широкого, якого вже не сподівався побачити.

Вояк ішов до воротної брами, назустріч йому виступив інший вартівник, вони з’єдналися, перемовилися словом і пішли до башти вже разом. На приворотній башті стояло двоє інших вартівників: один дивився в степ, а другий повернувсь у бік двору. Ті двоє підіймалися по сходах, ось з’явилися їхні голови — мінялася сторожа. Поверталися, наче ляльки, і замістили тих двох перших. Змінені рушили з башти, а ті двоє застигли як боввани…

Олізар доволікся до ліжка і впав на нього, віддихуючись. Лоб йому зросився потом, і він лежав якийсь час без руху, дивлячись на дощату стелю: там поблискували невеликі, схожі на ґудзики цятки. В цей час знову почулися кроки. Іржаво завищали двері, Олізар мимохіть

напружився… але в двері впливала з тацею у руках гарна дівчина. Він вдивлявся в її образ з радістю та здивуванням: щось дивне й знайоме було в тому тихому й ніжному личку. Йому причувся запах степу, коні, якийсь давнезний, майже забутий спогад: кінь мчить по чистому полі чи корабель, який мчить по чистій воді. Налягає на весло, з весла з дзенькотом струмує вода, а на серці в нього — печаль.

— Скажіть, люба дівчино, куди це я втрапив?

— Хіба князь вам того не сповістив? — здивовано спитала дівчина, і він аж заціпенів, такий чистий та дзвінкий був її голос.

— Князь не сказав мені, що це за край. Поділля? Волинь? Дівчина засміялася. І знову він на хвилю заціпенів: знайомий, надто знайомий сміх.

— Все, все взнаєте, — сказала вона турботливо, — а зараз треба спочити, бо ви ледве дихаєте.

— Чи довго я пробув у непам’яті?

— О, цілий тиждень! Ви таке чудне балакали, — вона засміялася знову, і наче срібло розлилося, стоплене з молоком. Олізара хитнуло на білому крилі, каламутна заслона на мить повила йому мозок, і, хоч горів довкола день, побачив він, як летить від місяця, срібно сяючи, великий білий птах.

— Ви тут на службі? — спитав Олізар.

— О, на службі! — засміялася дівчина. — Всі ми тут на службі…

Він розплющився. Вона стояла супроти нього, тацю поставила на услон, струнка, випростувана, біле обличчя її не мало рум’янцю, а сяяло тихим світлом, чорні очі палали до нього цікавістю чи любов’ю: темна,

глибока й загадкова ніч зазирнула на мент Олізарові в душу, і він зачаровано завмер, безсилий відірватися від тих чудових очей. Йому здалося, що він знову лежить у тому трипроклятому кораблі, знову безсонна ніч, знову та ж таки омана. "Знову й знову, — думав він. — Як мене хитає!" Білі хвилі, чорна ніч, білий місяць, а його хитає й хитає. Він намагається втримати тверезий глузд, свідомість себе, свідомість того, що живий світ і світ його марень — не одне й те ж; дивний острах підповз до серця, наче малий голубоокий хлопчак, і застукотів туди, запросився: а може, подумав Олізар, вже нема світу живого, а тільки маревний?

3

Дивився услід дівчині, коли виходила з покою, і вже був остаточно впевнений, що знає її. Йому стало зимно, і він натяг на себе коца. Звернув очі до вікна: чисте й погоже небо, сонце, що падає на підлогу й на турецький килим. Загорявся помалу темним вогнем: не хотів признаватись у тому, що було напевне. Світили йому ночами дороги, щоночі навідували обличчя тих, до кого ішов. Він бачив білі хати під солом’яними стріхами, журавлі криниць і чув дівочий спів. В глибині кімнати сиділа його мати, а батько оповідав вечірні казки. Таємниче горіли за вікнами зорі, на печах зітхали домовики, відьми блукали за стінами й хукали на шибки. Корови розмовляли у стайнях про зваду, коні лякалися перелесників, понурі упирі виходили з могил і йшли, важко спираючись на кийки… Ворушилася дідова борода, що оповідав навпереміну з батьком, пахло сушене зілля біля комина, в засіках шамотіло зерно, а в городах ворушилися й волочилися до плотів, мов баби, гарбузи. Хотіли вибратися на паркан, щоб озирнути білий світ. "Той світ майже пропав для мене, — думав Олізар, втираючи густо вкрите потом чоло, — але ніколи, гей ніколи я про нього не забував!.."

Знову заспівали двері, Олізар кинув поглядом: в прочілі завмерла огрядна постать князя.

— Чи маєте, пане, силу вийти до обіду? — спитав він, погляд його цього разу видався Олізару важкий та холодний.

— Мені вже принесла поїсти дівчина, — сказав майже пошепки.

Князь дивився на нього незмигно, наче хотів переконатися, чи й справді він ще такий безсилий.

— Всі ми затужили за людьми із великого світу, — сказав він. — Дуже будемо раді, коли пошануєте нашу невелику родину своєю присутністю при обіді. Здається мені, вам є багато чого розповісти!.

— О так! — чемно сказав Олізар. — У мене є багато чого розповісти. І я справді прийшов з великого світу. Аж занадто великого…

Князь усміхався, розсуваючи широкі, м’ясисті губи, і Олізар спромігся послати йому послужливий усміх…

Намагався пригадати, що діялося останнім часом, але бачив тільки посмуговані обличчя, здоровенного пса, котрий стояв обома ногами на вбитій вівці і виривав з неї криваві шматки. Плюскали хвилі, він налягає й налягає на весло, дзенькали ланцюги, порипували дошки під ногами наглядача; ноги того наглядача повисли в повітрі, і засвітилося обличчя з синім висолопленим язиком; біля нього висить так само з висолопленим язиком пес; але все це з іншого світу, загубленого навіки; палає місяць, і він, той місяць, стікає кров’ю; кров падає, як іскри, на землю: в такі хвилини зачинають жінки невірних турченят, і турченята ростуть у тугих, як тулумбаси, животах і щосили б’ють руками й ногами, рвучись на волю до того місяця, що гукає до них, до тої крові, з якої вони й почались…

— Те, що принесла дівчина, — сказав князь, він ще й досі стовбичив на вступі до господи, — не їжа, а помічне питво. Випийте його, і вам

додасться сили. Тоді ви напевне зможете ощасливити нас своєю присутністю при обіді!

Обернувся і показав Олізарові спину. Важку, похилену спину, що просвічувалася. А може, це Олізарові тільки привиділося?

Він боявся. Страх — це щось таке, як білий хорт з червоними очима, білий, бо страх — біль, а хорт — бо гризе; страх — це гадюка, яку ковтнув, необережно пивши з джерела, і вона там — у нутрощах — смокче тебе, як воду; страх — це вода, яка ковтає все, що падає в неї; страх — це хорт, утоплений у воді, і гадюка, яка не вжалила, але щомиті може це зробити. "Я прийшов з того полону хворий", — подумав Олізар.

Потягся до услона, на якому стояла таця і дзбан на ній, але не дотягся. Заплющив очі, витяг руки й ноги і знерухомів, вимикаючись із цього світу. Так гасив у тілі глибочезну втому і за кілька хвилин повертався до життя бадьорий та дужий, здатний перенести каторжну роботу біля весла і свист канчука за плечима…

Розплющився, бо справді відчув себе бадьоріше. Тоді встав з ліжка, і йому здалося, що під тим ліжком щось є. "Я повинен бути вдячний князеві, — подумав Олізар, — бо він мене прихистив". Але знову не доторкнувся до жбана на услоні, щось його від того відштовхувало. Натомість став навколішки і відгорнув покривало. Під ліжком світився золотий ґудзик, зовсім такий, як і ті, на стелі. Хотів взяти того ґудзика, але йому опекло пальці, Олізар зашипів і всунув руку у жбан. Боліти перестало, але все тіло покрилося холодним потом. "Я ще хворий, — пробурмотів він, — і мені казна-що ввижається". Він випростався, отираючи піт, і здригнувся. В дверях стояла дівчина. Пирснула сміхом і показала чудові зуби.

— Ви побачили ґудзика, пане, — сказала вона, всміхаючись. — Їх тут насипано по цілій господі. Це чи гриби такі, чи що, але скільки ми не старалися, вони не виводяться…

— Залиш його, Гальшко! — сказав хтось із глибини дому, і усміх миттю пропав з вуст дівчини. Вона хитнула головою і зникла зі сміхом, а Олізар відчув, що йому гірко запекло під язиком. Знову витер з лоба піт і важко сів на ложе, намагаючись рівніше дихати. Вже знав ймення дівчини, і це його несподівано втішило.

4

Їдальню було обставлено кредeнсами, стіл заслано килимами, на яких ясніли срібні миси, ложки, підмиски, тарелі й казанці. Димілa страва, метушилися слуги, висушені й змарнілі дівчата й парубки; на покуті сидів князь Білинський, обіч нього завмерла аж надто худа жінка з тонкими й довгими руками, зліворуч — Гальшка і ще троє зовсім схожих на неї дівчат, всі гарні, але через цю дивну схожість наче притьмарили свою красу; супроти завмерло двоє вояків з тих, які складали тутешню сторожу.

— А де пан Розенрох? — голосно спитав князь.

В низьких бічних дверях з’явився кволий дідок з величезною чорною книгою під пахвою. Поклав її на стіл з точеними ніжками і вклонився товариству.

— Ви, пане, завжди запізнюєтеся, — сказав князь, і дідок поквапився зайняти свого стільця.

Слуги розливали борщ і накладали в мисочки каші. Олізар позирав на панн і не міг отямитися від здивування. "Одна з них Гальшка, — думав він, — але котра?" Дівчата дивилися на гостя однаково палкими очима, а може, їм просто цікаво було!

— Сьогодні у нас урочистий обід, — сказала суха пані. Вона простягла руку й заворушила п’ятірнею — долоня зависла над столом, наче безтілесна, звільна погойдуючись у повітрі.

— Пані Павучиху розбирає нетерплячка, — всміхнувся холодно князь. — Наш гість, пан Олізар Носилович, згодився оповісти про свої пригоди у світі. Він, здається, довго перебував у полоні. В якому полоні ви були, пане?

— В турецькому, — сказав тихо Олізар. — Я був вісім років прикутий до весла на турецькій галері.

— А що таке турецька галера? — швидко запитала пані Павучиха.

Князь подивився на неї холодним, важким поглядом, і вона зразу знишкла, присмиріла і стала ще безтілесніша.

— Вибачте мені! — прошепотіла і взялася до ложки.

Князь опустив ложку в борщ, і всі інші повторили цей рух. Їли, мов на команду, намагаючись вторити князевим рухам, а від цієї одноманітної ритмічності Олізарові стало терпко на серці. Знову з’явився той біль, білий, як хорт, що скавучить, защемивши лапу у пастці; Олізар не знав, чи йому їсти, як усі, чи оповідати про свої пригоди. Всі обідали, не зважаючи на нього, за рухом князевої руки — ложка в миску й ложка до рота, ложка до каші і знову до рота. Олізар занурив ложку в борщ, а сльози висіялися йому на очах: побачив себе в рідних Носиловичах, батька на покуті й матір біля нього. Побачив своїх чотирьох сестер — вони ліпили кульки з хліба, а батько гримав на них громовим голосом…

За вікном зашелестів дощ і гримнуло громом, перерізала небо блискавиця, залопотіло листя, хоч тут не було ніякого листя. А може, шелестів то Олізаровий голос, він поклав ложку біля миски й почав оповідати. Побачив каторгу і спину весляра, який сидів перед ним; на погук наглядача вони зводили й опускали весла, весла лягали на воду й гнали, гнали каторгу, так само монотонно й одно вимірно впускаючись у море, як опускаються оце в миски ложки цих незнайомих йому людей.

Білий біль, який летить над головою, наче небачений птах у синьому, як весна, небі; Олізар стежить за ним, бо його шлях до волі ще не почато; він бачить одутле обличчя Апти-паші; коли той лягав спати, його охороняло сорок яничарів; невільники сиділи за веслами, а інші валялися в протилежному кінці корабля під благеньким наметом. Іван поповз через усю галеру й заклав поміж дощок на кормі, де спав Апти-паша, порох. Він ударив кресалом, і біла іскра полетіла йому з рук…

За вікном полетіла біла нитка блискавиці, а тоді вдарив грім, наче рикнув велетенський пес, що сторожить неміряний небесний дім. Це озвалося в Олізаровій душі новим спалахом болю; він знову побачив рідний дім і сивого батька на порозі, дивився той на шлях крізь розчинені ворота — в’їжджали у ворота вози. Вискакував із буди пес, молодий, ласкавий, але й лютий, і лящав, горлав, хрипів на ті вози; батько ж дивився туди далі, де вився білий шлях і де ганяв вітер хмарки куряви. Котилися, закинуті сюди із степів, перекотиполя і синьо тремтіло драглисте, налите сонцем повітря…

Іван кресав вогонь, і це помітили вартові. "Гей ти! — загорлав один із них. — Що там, собако, палиш?"

Іван випростався на повен зріст, був спокійний, хоч і билось у нього шалено серце. "П’ю тютюн димний, — гукнув він. — От поп’ю й ляжу спати!" — "Геть звідси!" — загрозливо прошипів вартовий, а Іван поволеньки пішов до своїх…

— Я гадаю, ваше милосте, — сказала тонко Павучиха, — тепер ми вже не нудьгуватимемо за обідом. Те, що розказує наш гість, таке цікаве! Це трохи чудна казка, я в ній не все розумію, але цікаво…

Вона заморгала, закліпала сірими повіками, і на одній із них навіть сльоза блиснула.

— Чи зручно й вигідно вам у нас, пане? — спитав князь.

— Мені зручно й вигідно, — відповів ґречно Олізар. Я безмірно вдячний за турботи і, коли зможу відплатити вам оцими нікчемними розповідями, буду щасливий, — він зирнув на Гальшку, власне, на крайню з дівчат, яку подумки визнав Гальшкою. — Але… я хотів би попросити у вас… я вісім років не був удома, а там батько, й мати, й сестри мої любі… я хотів би просити вас відпустити мене якнайшвидше…

В покої зависла тиша. Олізар здивовано озирнув усіх. Князь дивився поверх його голови, обличчя його було незрушне й наче сумне; пані Павучиха хитала головою, немов співчувала йому, але погляд її був так само холодний; четверо дівчат видалися чотирма замерзлими в лід бурулями, тільки крайня з них звела вгору плече й загадково всміхнулася. Вояки монотонно жували, одновимірно підносячи до рота по шматку смаженини, кусали м’ясо великими й міцними зубами, і, здавалося, не було їм до цих розмов діла. Слуги позавмирали безтілесними тінями по кутках, і Олізарові здалося, що їх виплетено з павутини.

— Я щось не так сказав?

— Ні, ні, — запоспішила Павучиха. — Це я не те сказала, — вона подивилася винувато на князя і стала подібна до суки, яка лащиться до хазяїна, хоч знає: буде бита.

— Шлях людський, — заскрипів, мов прокинувшись, Розенрох, — то смуга нещасть, бо й часові успіхи, які гріють нас, — це тільки видозміна нещастя. Великодушний той, хто вміє назвати нещастя щастям і жити в тому. На шляху до волі ставиться стільки пасток та силець, що годі бути впевненим, чи подолаєш його. Сильця ті, перевісища, — дух самого подорожнього, адже все відбувається в нутрі розумної істоти. Дійство — це гра наших первнів, соків серця та мозку, через це спокій — єдиний лік наш…

Розенрох звів на Олізара маленькі блискучі оченята, й ті оченята чомусь нагадали Носиловичу загадкові золоті ґудзики на стелі й під ліжком. Горіли в дощовому при смерку, що заповнив кімнату, і Олізар мимоволі озирнувся: скільки їх є! Ґудзики світилися зі стін, і зі стелі, і навіть з підлоги по кутках, де позавмирали майже безтілесні слуги. Олізар полегшено зітхнув, коли над домом гаркнув велетенський пес неба — махнув над ними вогняним своїм язиком…

…Вони узброїлися камінням, лопатами, сокирами й шаблями, бо дванадцять шабель роздав їм Сильвестр із Ліворна. Він лежав між яничар, удаючи, що спить, а коли уздрів, що Іванові не вдалося запалити пороху, поповз до нього через усю галеру, тягнучи з собою загорнене в шмаття розжарене вугілля. Він повз, і ганчірка диміла зсередини. Йому каламутніла голова, майже вчаділий приповз він на ніс галери й віддав Іванові дорогоцінний вогонь. Через якийсь час оглушливий вибух струснув галеру…

Оглушливо вдарив за вікном грім, здавалося, тріснув дах над головою й от-от розпадеться; здалося Олізарові: ще мить і проваляться вони всі в землю. Звів руку, щоб перехреститися, але один із вояків схопив його за зап’ястя й притис до столу.

— Тут така поведенція, що не хрестяться! — прохрипів він.

— А це чому? — здивувався Олізар.

Князь перезирнувся з Розенрохом і завовтузився на своєму місці, Розенрох знову засвітив до Олізара золотими ґудзиками очей.

— Ми социніани, — сказав він, — і вважаємо всю обрядовість за ідолопоклонство, за болвохвальство!..

Хлопець-слуга підніс князю люльку, набиту тютюном і вже припалену: покоєм поповзли духмяні хвилі диму.

— Не сердіться на нас за це, — покірливо сказала Павучиха. — Так уже в нас заведено, звольте пошанувати…

В неї на оці зависла сіра сльоза, і вона змахнула її майже прозорою рукою…

…Галерою повзли хвилі диму, гурт турків полетів у повітря, щоб більше ніколи не повернутися на корабель. Вони летіли в небі, а точне число їхнє було двадцять вісім, отож мчали, як двадцять вісім чорних птахів, а може, летіло то двадцять вісім їхніх чорних душ — чорні крила затулили місяць, який саме виплив тоді з-за хмар; двадцять вісім холодних хвиль збилось у небі в піну і стали білою хмарою, хоча стояла ніч; у тій хмарі почав купатися, митися й плюскатися, як качка у воді, отой мертвосріблянець; мертвим духом війнуло від нього, й осипався на воду попіл двадцяти восьми згорілих тіл. Горіли щогли й вітрила, вогняні клапті падали на голови й спини живих турків, і вони, напівпритомні та збожеволілі від страху, почали стрибати з галери в море. І летіли розпластані, наче кажани, вдаряли об воду, і та з'їдала їх, байдужа й темна, бо що їй ці дрібні комахи, коли вона їсть кораблі й острови?!

5

Олізар сидів на ґанку й дивився на поросле моругом дворище: нудьга його ставала наче срібне павутиння, що спливає з неба, а сонце над головою здавалося велетенським павуком, що випускало його зі свого золотого рота. Висіла тиша, він уже знав, що в обійсті тільки вони і є: четверо вояків, четверо дівчат, князь, пані Павучиха й Розенрох. Слуги після сніданків, обідів та вечер здимлювалися, наче й не було їх; велика, сонна, надзвичайно округла тиша забивала Олізарові вуха. Хотілося багато про що довідатися, але на його розпити ніхто не відповідав, тільки багатозначно зводили брови й переходили на іншу тему. Він захотів якось пройти й у двері, що вели з його покою в глибину дому, але вони були зачинені. Водночас помітив він, що дім повен звуків та шелесту: він, наприклад, у своєму покої чув, як роздягаються дівчата, як

щось шепочуть чи сміються, гасять розмову й сміх і завмирають; він чув, як шелестять сторінки книги, що її беззмінно гортає Розенрох, — дивно йому було тут жити!..

На вежі стовбичило двоє вояків; сьогодні вони змінили зелену одежу на червону і світилися яскравими плямами, нерушні й закам’янілі. Стояли спиною один до одного, як бовван на два обличчя.

Олізар приплющувався; тут, під сонцем, було затишно сидіти, а немічне тіло просило тепла. Отож і плив на хвилях шепоту, що виникав, як шелест листя, і здивовано до нього прислухався:

— Острівець серед степу, до якого не заходять коні й звірі! Острівець, на якому поселяються ті, хто збився з дороги! Острівець, до якого не ведуть дороги, адже тут ні доріг, ні стежок!..

Він здригнувся. В глибині дому почулися кроки. В глухій тиші терся під ногами пісок, тужливо рипіло сухе дерево підлоги; іржаво завищали петлі, і знову терся пісок; рипіли дошки, начебто той пісок осипався з пліч того, хто йшов. Олізар сидів напружений і насторожений. Повернувся, аж заболіла йому шия, — на порозі виріс Розенрох. Шкіра на його обличчі — пергаменова, широкий ніс роздимав тонкі ніздрі, очі по-старечому голубі й вицвілі.

— Вітаю вас, пане! — сказав Олізар.

Розенрох тримав під обома пахвами по книзі. Зирнув на Олізара, а тоді повільно, по-старечому згинаючись, сів біля нього, перемістивши книги на коліна.

— Мені доручено розважити вас розумними бесідами, — сказав він. — Маєте до того схильність?

Олізар кивнув, він був радий будь-якій розвазі.

— Ця книга "Сефер Ієцира", — показав Розенрох. — А це "Зогар". "Книга творень" і "Блискіт". Я читаю ці книги хтозна-скільки літ і скажу вам, що мудрість їхня вища від зацікавлення чи знецікавлення. Це, пане, книги духу.

У Розенроха було всміхнене обличчя, а водянисті очі наче повилися каламутною плівкою.

— Я не все розумію у житті цього дому, — сказав навпрямки Олізар.

Розенрох різко повернувся до нього.

— Через це й доручено мені, пане, провести з вами кілька бесід. Чи чули ви, може, про Піко де Мірандолу чи хоч би про Рейхлина? Це великі вчителі, а книги, що я тримаю, — виклад найбільшого світового вчення…

— Чи давно живете тут, пане? — спитав Олізар.

Там, біля вежі, один з вартівників, який стояв лицем до них, заворушився. Щось сказав своєму товаришеві й показав у напрямку Олізара й Розенроха.

— Є ще один великий учитель, — мовив старий, і собі зирнувши на вартівників. — Вільгельм Постель. Вчення цих учителів — найвищий витвір духу. Тільки ми можемо пояснити, що таке Бог. Він захований, пане, — шепотів гарячково Розенрох, — і він, прошу вас, невимовний. Дух вище за будь-яке означення, всілякі слова та образи. Його назва, прошу вас, — ен-соф, так, саме ен-соф, запам’ятайте це високе слово, бо не знайду кращого. Це — ніщо, безмежжя, прошу вас, гляньте-но вгору! Отож, щоб конечно існувати, треба, — Розенрох ще більше стишив голос, а Олізар побачив, що від вежі йде стражник, тоді як другий так само незворушно дивиться у степ, — щоб ен-соф омежив себе. — Розенрох звів брови, вартівник ішов на них несхильно й монотонно. —

Звідси й содцимцум, таємниця стягування. Отак, ваша милосте, творяться світи, так створюємося й ми, розумні істоти.

Червона одежа стражника на тлі зеленої трави й поруділих стін була наче розкладений вогонь, і Олізар знову побачив в уяві, як горять щогли на каторзі. То був вогонь звільнення, а цей вогонь на зеленому тлі — мертвий. Олізар відчув стиск у грудях: мертвий вогонь — це брязкіт ланцюгів і червоні кола в очах невільника; мертвий вогонь — це удар бича, який випікає на спині пружку.

— Мені дивно, — сказав він Розенроху. — Тут у вас усе не як в людей. Може, ліпше скажете мені, що твориться в цьому домі і хто вони, його посельці?

— Для цього, пане, треба пізнати науку, яку я вам викладаю. Потрібно пізнати велике світло невимовного, — сказав Розенрох. — Невимовне не змінюється від творення, о ні, прошу вас, можливість виявлятися, тобто бути й для іншого — ось первісна умова того другого. Порожнє місце, що є всередині абсолюту, й твориться від його омеження…

Вартівник уже стояв біля них і важко дивився на Розенроха. Старий скинув на нього оком, лоб у нього зросився потом, очі неспокійно забігали, але він докінчив думку.

— Через це, ваша милосте, — сказав він, — проміння ен-софу творить зриме проміння й еманує.

— Вас кличе князь! — чітко й різко сказав вартівник, і Розенрох наполохано підхопився. Затис під пахвами книги й швидко майнув досередини дому.

Олізар розсміявся. Але обличчя вартівника лишалося похмуре. Він тільки мигцем зирнув на Олізара, розвернувся й повільно пішов назад до вежі, червоно палаючи на земно-зеленому тлі трави.

Олізар звівся на рівні і раптом схвилювався: звідки той вартівник міг знати, стоячи на вежі, що Розенроха кличе до себе князь?

6

Налягла на нього втома — голуба вовняна хустка, якою зав’язано очі. Втома — білий хорт, що біжить порожнім степом, і його пазурі збиті й поламані; біжить він за червоним розтріпаним півнем; півень — гнів наш, дух супротивлення й дух бунтівничий; хустка лагідно покриває очі, наповнює повіки солодким щемом — розладнане тіло просить спочинку. Олізар сидить, покинутий усіма на ґанку, а сили в нього все ще нема.

Ступає в сіни: тут четверо дверей, йому знайомі тільки двоє: в його спочивальню і в їдальню. Одні двері ведуть з його опочивальні, а в їдальні також четверо дверей: в одні заносять їжу, в другі виходить князь і пані Павучиха, а в треті — Розенрох та дівчата. Хотів уявити собі дім і визначити, що за кожними з відомих йому дверей. Але в голові все поплуталося: все ще не мав він сили.

Сьогодні після обіду, коли князь і пані Павучиха виходили з покою, вона озирнулася на нього. В її очах померло по малесенькому вогнику, дві такі собі іскрички, які тільки мент посвітилися, такі собі тужні самоцвіти.

— Вам у нас буде непогано, — сказала вона тонким, як пріла нитка, голосом, і він згадав ці слова зараз, коли переступав власний поріг.

Сторопів. Двері, про які тільки-но згадував, було відчинено, і в них загойдалася тонка постать пані Павучихи. Протер очі — всю кімнату засновано яскравою й срібною павутиною.

— Як вам подобається моя робота? — спитала, гордо всміхаючись, пані Павучиха.

— Але що це?

— Це віддяка за казку, що оповідаєте, — сказала пані Павучиха. — Сподіваюся, ви не відмовитеся дооповісти її до кінця? Я вам сплела оцю сітку, — вона хитнула на тонкий, тремтливий шовк вигадливо сплетеної мережі, — щоб вас не мучили домовики. Вони навісні, пане, в цьому домі. Можуть, чого доброго, впасти на обличчя сонній людині і задушити, а чому ж? Одного такого ж нещасного мандрованця, як ви, вони задушили, і він, пане, так і не доказав нам своєї казки. Я виплакала, пане, тоді собі очі, два дні не затихаючи, так було мені його шкода!..

— Що ви таке говорите, пані? — вигукнув Олізар. — Хочете мене налякати? Але я й так боюся — так дивно у вашому домі, так тихо! Скажіть, чому у вас так навіжено тихо?

— Багато запитуєте, — сказала пані Павучиха, підтискаючи губи. — Знайте одне: вас тут люблять. І я люблю, бо хочу дослухати казку. Не вигадуйте нічого химерного, не запитуйте багато, живіть і диште, і вас тут ніхто не зачепить.

— Бачу, пані, ви нікуди звідси не виїжджаєте, — сказав Олізар. — Це правда?

— Хто може виїхати звідси, пане? Я навіть не знаю такого слова: виїжджати. Хіба може серце виїхати з тіла і чи може рука, відірвавшись від тіла, піти гуляти бозна-де?

Олізар стояв сторопілий. В мозку його почали шугати червоні з білим смуги; еге ж, наче охоплені вогнем вітрила. Вогонь падав на білу тканину і, виїдаючи круглу чорну дірку, танцював. Таких кіл було

десятки, і коли два з них з’єднувалося, з’являлася вогниста вісімка, яка незабаром роз’їжджалась у коло одне, широке; вісімки, подумав він, — це схрещені і сплетені запитальні знаки. Йому гуло в голові, щось чорне й холодне підпливало знизу — жах, наче жук, що повзе, роздираючи ніжне червоне тіло, в печеру, щоб закам’яніти там хрестом.

— А що робите ви в цьому домі, пані? — спитав Олізар. — Ви княгиня?

— Що я роблю? — перепитала, тяжко задумавшись, пані Павучиха. — Не знаю, чи вільно мені це казати? Ні, я не княгиня!..

Олізар здригнувся, йому здалося, що в кімнаті є ще хтось третій. Озирнувся: на порозі стояла Гальшка. Була у важкій темній сукні, волосся високо підібрала, а очі палали гнівом.

— Мене прислано дещо у вас спитати, пане, — сказала вона, важко дихаючи й кидаючи на Павучиху лихим поглядом.

Пані Павучиха, побачивши її, злякано позадкувала, а за хвилю з хряскотом зачинила за собою внутрішні двері покою.

— Де ви сьогодні вечерятимете, пане? — спитала Гальшка, все ще важко й сердито дихаючи. — Чи вийдете на вечерю, чи, може, повечеряєте зі мною й моїми сестрами?

— А це можна? — спитав Олізар. — Наскільки я розумію стосунки, що складаються в цьому домі…

— Гаразд, ви повечеряєте зі мною й моїми сестрами, — сказала Гальшка. — Ми залюбки складемо з вами молоде товариство, бо ці старі, не вам це казати, нестерпно нудні.

— До вас я відчуваю довіру, панно, — гаряче сказав Олізар.

Гальшка сіла на услон і всміхнулася легко й невимушено.

— Вас лякала пані Павучиха. Вона давно не при розумі, пане, і я не радила б слухати її патякання. Нам любо мати вас гостем! — вона всміхнулася так поважно, що Олізар подумав: перед ним не дівчина, а жінка.

Була гарна тією великою, ясною красою, що от-от має перетворитись на лід. Лід чи іній, а може, чудові візерунки на оболоні, а може, в холодну зимову хмарку, облиту сонцем, але без струмкого тепла. Це була краса білого каменю, що його бачив він у Влохах. Вразився тоді на те холодне диво. Ні, ця краса, як блискуче біле хутро на морозі, пломеніла чаром, що зводить чоловіка з розуму. Диво, до якого можна простягнути руку й узяти, не перестане бути від того дивом, але в ньому, в душі його, перед великим жертовним вогнем, яким палає в кожному з нас серце, можна спалити червоного півня: найбільший сакрамент людський і найбільша туга чоловіча, коли вісім років жінку бачено тільки вві сні. Диво було і в іншому: вона, оця чудова, холодна й гаряча водночас жінка-дівчина була дивовижно схожа з тією, із снів; дівчина — білий птах, який прилітав з невидного для людського ока острова. Коли лягав спати, вона летіла до нього безтілесно, а коли всі болячки на тілі його засинали, коли згортувалась у калачик у його ногах рабська тривога, коли припливала до нього чоловіча туга — на каторгу повільно спускався білий птах, запалювався блискуче і, пробивши дошки й сон, проходив до нього крізь хропіння товаришів. Поступово витворювалася з птаха дівчина, спершу з людським торсом, але з крильми й пташиними ногами; лягала поруч, і від його любові вона перетворювалась на жінку справжню: крила її ставали руками, а ноги рожевіли від запаленого в них вогню. І в тому вогні згоряв навіки червоний півень — дух наш неупокорений, а вона, та чудова жінка, з дивною спрагою випивала його молоко.

Панни були однаково зачісані, посеред голови волосся нагромаджувалось і начісувалося у два гнуті валки — тяглися від скроні до скроні, як півмісяці. Від того дівочі обличчя ставали як чотири однакові сердечка; на волоссі лежали сіточки з перлів, які низько насувалися на чоло. На грудях лишалися прямокутні широкі й глибокі вирізи, з вирізів на рукавах проглядували кошулі, власне, їхні оздоблені в збрижені зубчатки крайки. Грубі адамашкові фалди спадали донизу довгими спідницями, ззаду тяглися шлейфи. Кошулі збиралися на зап’ястях срібними, густо усадженими перлами браслетами. Весь їхній пишний стрій (особливо незвичайні для Олізарового ока вирізи на грудях) чомусь бентежив його — здавалося, що не покинув він іще Влохи і що ці дівчата — не діти рідної землі. Панни ступали завчено й однаково: підносила руку одна — підносили й три інші, ступала вперед одна — ступали й інші. Чотири усміхи засвітилися перед Олізаром, і він схилився у поклоні, а вони радісно засміялися. Химерна думка освітила йому голову: не було дівчат більше як одна, але розділилися на чотири іпостасі, як на чотири дзеркальні відбитки. "Певне, я ще й досі не прийшов до тями", — чомусь подумалося йому й закортіло підійти до них і скласти, щоб знову зібрати в одну, — оце й буде образ його дівчини-птаха.

Вони церемонно сіли до столу і, поки безтілесні слуги подавали смажених курчат, соуси й вино, відчував, що підлога починає звично похитуватися під ногами; галерою ніхто не кермував, а весла спали у гніздах. Тепла й темна ніч ховала їх від цілого світу, лише вогонь вітрил та щогли освітлював те, що відбувалося на галері. Апти-паша почув крик та шум і вибіг до передньої лави з шаблею в руках. Він заревів на рабів своїх, як завжди. "Собаки, зрадники! — репетував він. — Сядьте на місця, інакше я вам голови постинаю!"

Олізар замовк, бо йому причулося: хтось закричав десь глибоко в домі чи надворі — крик летючий та гострий, наче падав зі скелі в провалля олень; крик тонкий, як найтендітніша волосина, але б’ючкий та різкий, наче удар стріли в груди.

— Що це? — спитав скоромовкою.

Гальшка чарівно всміхнулася, власне, всміхнулися всі чотири, але відповіла ота, що скраю, та, до якої він найчастіше звертався.

— Це бавляться наші старі, — мовила спокійно. — Розказуйте, розказуйте, це ж так цікаво.

Вона взялася обома руками за курча, так само вчинили і її сестри, і від ніжних соковитих тулубців було відірвано чи, власне, відрізано білими, як перла на чолі в дівчат, зубками по добренькому кавалку.

— Я тоді страшенно розлютився, — мовив Олізар, прислухаючись до того, що діялося в глибині дому чи двору. — Я горлав в обличчя сторопілого Апти-паші всі лайки, які знав на різних мовах. "Ти собака, — горлав я, — турчин проклятий та невірний!" — і кинувся на нього з шаблею, простромивши йому живіт з такою силою, що наш мучитель перекинувся на палубу й шабля моя вбилась у дошки. Товариші мої схопили його за руки й ноги, і він полетів у море…

Чорний, величезний кажан летів у темряву і не торкнувся моря, бо в море впало тільки нікому непотрібне стерво; чорний кажан мав свій шлях — це його там, у глибині чорного хаосу, чекав пес на ланцюгу, той пес шестиногий, наче жук, і отвір буди його — отвір у вічні підземелля, де на кожну душу чекає хрест.

Тут же, на галері, кипів бій. Троє яничар стояло на кормі, бо тільки три луки залишились цілі, в решти попалилися тятиви, і пускали по три стріли, які летіли зі свистом і знаходили свої жертви; інші яничари билися на шаблях, але всі повстанці потрапили на галеру не з материних пелюшок: яничари падали один за одним з диким криком та прокльонами…

То був такий крик, що Олізар підскочив на місці. Він кинувся до дверей, але були вони зачинені. Тоді він повернувся до дівчат, які спокійно сиділи за столом, освітлені кількома свічками. Повернулися до нього й дивилися чи з цікавістю, чи з тривогою, а на вустах позавмирали холодні усмішки. Чотири пречудові панни раптом засміялися до Олізара, а крайня втерла масні вуста тонкою мережаною хустиною.

— Чому зачинено двері? — спитав він.

— Щоб ніхто не турбував вас, пане, — спокійно відказала та, крайня.

— Що це за крик?

— Це карають пані Павучиху, — зимно, але так само спокійно відказала Гальшка. — Ви ж самі бачили: вона не при умі.

— І за те, що людина не при умі, треба її карати?

— Такі ліки приписав їй від божевілля лікар. Ви його знаєте, це пан Розенрох. Він великий нудик, але лікарює справно. Ви ж самі, пане, запримітили, які дурниці плела та навіжена жінка, лякаючи вас. Отож вона й кричить!

— Я не можу розповідати далі, — сказав Олізар, сідаючи на дзиґля й понурюючись.

— Тоді їжте, пане…

Глибокий стогін, як болісне зітхання землі, жалісний стогін усіх грішників, яких покрила земля і душі яких помандрували гей глибоко у вогняні берлоги та яскині, в хащі з вогняними деревами, на вогняну траву, до вогнистих квіток. Там хати з полум’я і ходять чавуннотілі, розпечені до червоного істоти. Вони їдять полум’я і п’ють його, але що знаємо ми про них і чи не біжить і від них уночі, від їхнього серця білий

хорт болю їхнього, чи не заздрять вони братам своїм, котрих послано нагору, у світ справжніх дерев, трави й квітів? Ми нічого не знаємо про той світ, ні про душі, загнані у вогонь. Тільки такий стогін, як оце, розверне, бува, ніч, і все бридке та страшне оточить раптом тебе, наче втрапив у чортовинне коло: ті, для кого добро — зло, а зло — добро, мучаться; ті, які чинять зло з вірою, що чинять добро, спалюються; ті, які хочуть, щоб думали всі однаково і так, як вони, — у вогненнім домі мешкають!..

Олізар хитавсь у тузі своїй. Він не був розпестований життям. Оті вісім років на галері — як вісім століть. Щоденний посвист бича, перед очима мигає посмугована рубцями спина товариша; ліки на хвороби надто прості — за ноги і через борт; навісні обличчя наглядачів і яничар — все оголене, як лезо ножа, як ота шабля, якою він простромив Апти-пашу, адже та шабля — теж його туга! Він бажав волі, воля ж — це чудова квітка із запахом ранкової роси; це тепла стежка від рідного дому, по якій ідеш босоніж; це білий птах у синьому небі, чи мо’, радісні сльози. Воля, зрозумів він, — це не крик переможця над розтерзаним ворогом і не втіха його від того, що нога твоя ступила в криваву річку; воля — це квітка, яка проросла крізь око черепа; воля — це весняна брость та любов.

Він почув раптом музику. М’яку, гарну, теплу, золоте ячання струн, що їх перебирають ніжні пальці. Свічок на столі побільшало, а дівчата приспустили срібну сітку, що її сплела пані Павучиха, і замріяно перебирали її натягнуту волосінь. Зринув і спів, дівочий, чистий, сріблястий, як і ця музика, — Олізарові від того сльози вибилися на очі, щось його надихнуло, щось підвело. Дивне й тепле хвилювання пойняло йому душу: що воно діється навдокіл? Що воно діється з ним, цими дівчатами й людьми, які ховаються зараз у темені й чинять своє незрозуміле й бузувірське діло?

Глянь-но, вогнем як небесним діткнуті,

Тануть сніги, вже й потоки роздуті,

Там, де по льоді був він переїхав.

Крига розбита гойдається стиха…

Він чув дихання весни. Так дихала жінка, схожа на птаха, що продирався до нього крізь дошки галери; жінка, яка не до кінця перетворилася із птаха на дівчину — в неї за спиною пташині крила, і вона йде-летить по землі, лагідно змінюючи світ. Дівчата співали так, що він не міг не плакати, — був це перший плач, що вилився з нього за весь час його неволі.

З ночі діброву наповнили роси,

З голого віття розвинуться коси,

А соловейко, як зорі розквітнуть,

Весну пригожу зустріне привітно…[1]

Троє дівчат грали, а четверта встала й підійшла ближче. Погладила його волосся — начебто обвіяв Олізара теплий легіт.

— Ви нам подобаєтеся, пане, — шепнула вона. — Тому хочемо, щоб заспокоїлися. Заспокойтеся, прошу вас, заради нас! Хочемо, щоб жилося вам у нас добре, хочемо хоч трохи прикрасити ваше існування. Те, що відбувається у тьмі, — сказала вона розсудливо, — залишіте для тьми!.. Наші старі мають право розважатися по-своєму — не перешкоджайте їм!..

8

Вже пішли й дівчата, а він все ще немов плив у тій-таки галері, з якої досі не могли вийти його думки. То була зупевно інша галера, галера

без наглядачів та паші, на якій згоріли не тільки вітрила, а й тятиви та бичі. Вона мчала нерушною гладінню моря, і море цієї ночі було таке, немов покрилося льодом; галера ковзає по ньому швидше й швидше, як із крижаної гори; від того навісного руху свистить йому у вухах вітер, адже самотньо стоїть на палубі і до болю в очах видивляє землю. Небо засипане зорями, хоч кожна побільшена вдвічі, на небі тóму ані хмарини — літають, ріжучи ніч на великі адамашкові шматки, кажани — душі затонулих плавців. Він же хоче побачити острів у срібному від сяйва зір морі. Має той бути попереду, і він, здається, вгадує його обриси: острів-замок. По гребені — високий земляний вал, на якому обмазаний глиною частокіл, довкола — величезний розлив води; перед брамою — звідний міст, а біля нього вежа, де стоять нерухомо два вартівники. З острова вилітає білий птах, і тільки в той момент, коли вдаряє він уперше крильми, починає проявлятися острів і стає видимий для смертного ока. Птах летить надто швидко, в нього багато роботи! Всі самотні й покинуті, всі невільні й бідні, всі нещасні і скривджені, всі кволі й ниці гойдаються на хвилях цього моря кожен у своєму кораблі. Адже воно — море сну, море-міраж, як, зрештою, й самий острів, котрий так солодко їм примарюється…

Він прокинувся. Було в покої душно, наче знову збиралося на грозу. Захотілося пити, але не знав, де шукати воду. Встав: по підлозі довкола нього світилися золоті ґудзики, здавалося, за цей час, поки він тут, наросло їх більше. Обережно пішов між них, щоб не наступити — від вогню в покої мерехтіло легке сяйво. Він подумав, що двері можуть бути замкнені, але вони розчинилися з голосним рипом.

Завмер і прислухався. Дім спав. Дзвеніла тиша чи, може, бриніла натягнена над його ліжком сітка. Озирнувся: світилася ясним срібним світлом, химерно й правильно звита, і гучала так, наче сиділо на ній з десяток цвіркунів.

Олізар підійшов до вхідних дверей. Були відчинені, і він побачив крізь них зористе небо: зорі, як і вві сні, — побільшені вдвоє. На ґанку

сиділа маленька скулена постать — Розенрох. Сидів, зігнутий і скам’янілий, приріслий до дощок, як гриб, що виростає тільки вночі.

— Дивлюсь, оце, пане, на небо, — сказав Розенрох спокійно, повертаючи голову в Олізаровий бік, — і мені страшно стає від тої безмежної просторіні. Часом я думаю, що ота безмежна просторінь і смерть — це одне і те ж, вам не здається? Я не можу спати, пане, вночі мене збуджують зорі й місяць. В такі ночі відчуваю в серці вищу й віщу мудрість. Є, пане, тридцять два шляхи премудрості, є десять сфер, з якими лучаться десять цифер, вони звуться ті сфери — сефирот. Знання про те, пане, — сокровенне, але, коли захочете, я викладу його вам, бо нам з вами прожити тут не одну ніч і не сто.

Олізар присів до нього на сходи.

— Я не збираюся у вас довго жити, — сказав він. — Звісно, погостюю з тиждень, якщо не утяжуватиму князя, але загалом переді мною ще далека дорога — я сподіваюся, пане, застати живим батька…

Розенрох ще більше зіщулився.

— Говоріть тихіше, пане… Кажу вам про це, бо розтривожений небом… Коли б вони довідалися про наші бесіди, мене б чекала така ж кара, яку винесла сьогодні пані Павучиха. Ми тут живемо, пане, як дерева. Не може дерево прийти одне до одного, не може дерево поєднатися з іншим, коли росте не поруч. Я, пане, сьогодні розтривожений небом. Ви теж, може, пізнаєте таку тривогу, адже, відкрию вам секрет… ніколи звідси не вийдете, пане.

— Як так — не вийду? — сполотнів Олізар.

— А так, — розсміявся Розенрох. — З цього обійстя ще ніхто ніколи не виходив. З цього обійстя ніхто ніколи і не вийде!..

— Не розумію вас, — сухо мовив Олізар, відчуваючи, що йому дубне на спині шкіра.

— Все просто. Гадаєте, ми з іншого тіста? Гадаєте, що ми такі дурні і не знаємо, що за цими стінами — широкий світ? Але не дозволяємо одне одному таких думок. Забороняємо думати про таке, отже, й постановили: ніхто звідси не вийде!..

— Але ж, пане, я не людина вашого світу… Я ваш гість…

— Коли б не ми, давно б не були людиною, — сказав Розенрох, — а перетворилися б на купу смердючого стерва. Це ми вас знайшли непритомного й повернули до життя. Отже, ви тепер людина нашого світу. Може, мені не годилося б цього вам говорити, але й не сказати не можу, бо сьогодні я, пане, розтривожений небом…

— А коли не захочу жити з вами? — спитав Олізар.

— Як так — не захочете? — не збагнув Розенрох.

— А так, пане, що кожна людина має власну волю. Кожна людина може й мусить вирішувати, як їй велить власний, а не чийсь розум!..

Розенрох понурився. Довго мовчав, а тоді звів лискучі, як ґудзики в домі, очі.

— Дивно мені на вашу наївність, пане. Чи ж не ви були вісім років бранцем? Хіба не пізнали такої очевиді, що людина не має власної волі? Що вона не може нічого вирішувати і що її розум має підлягати розуму загальному, вищому? Заспокойтесь і йдіть у свій покій. Ідіть, щоб ніхто нас не побачив. Не хочу, щоб мене катували…

— Але з неволі я втік, — гостро сказав Олізар. — І звідтіля втекти було куди важче, ніж від вас.

— Хе-хе-хе! — тихо засміявся Розенрох. — Хіба ми вам боронимо тікати? Спробуйте, чи ж вам удасться?

— Удасться, — сказав Олізар. — Бо кожна людина має власну волю, а коли позбувається її, не втомлюється шукати. Чуєте мене, пане, вона її знайде!..

Але на дошках ґанку ріс гриб. Велетенський гриб, котрий жив так само, як і всі гриби. Світився від себе, і був через те добре видимий. Шапинка опукло-подушковидна, оливкувато-сіра, ніжка щільна, жовто-червона з темно-червоною сіткою. Впивався порами в дошки ґанку й пив світло зір. Ріс у тому світлі й більшав.

Олізар позадкував у сіни. Озирнувся затравлено, і раптом стьобнув його невимовний жах. Він стрибнув просто з сіней на ґанок, перелетів у дужому стрибку через гриба й помчав через подвір’я. Роса бризкала йому межі вічі, босі ноги пекло, наче біг по приску, наче втрапив у царство вогняних дерев і вогняної трави.

Ось зрештою і стіна. Гладка й висока, але він напружив м’язи і щосили стрибнув угору. Ковзнувся й упав, вдарився лицем об землю і став під тою стіною навкарачки. Тоді підскочив і, торкаючись загорожі, побіг уздовж неї. Мчав як оглашенний і відчував: його замкнуто в яйце, а він хоче переконатися, що воно кругле. Воно таки було кругле, те яйце, й Олізару стало нестерпно бігти по нахиленій площині. Зараз він упаде, перекинеться, втопиться в тій бовтанці жовтка й білка, скоро сам стане жовтком, з якого, дасть Бог, колись вилупиться білий птах, котрий мешкає на невидимому острові. Він знову стрибнув на стіну, підтягся, напружився, але за мить звалився в траву — з його горла вирвався крик. Тієї ж хвилини наступив йому на спину грубий чобіт.

На вежі вдарено в тулумбаси. Один з вартівників, повільно зводячи довбню, мірно вдаряв у натягнену шкіру. Стогнали від того повітря й земля.

Олізар лежав, занурений лицем у землю, і міг прозирнути її наскрізь. Був у цю мить жуком, який повзе в земляну нору, а над ним голосно гавкає пес, що сторожує її.

Олізаровий погляд набрав сили бачити: мільйони грішників начиняють землю, вона, земля наша, і є ті мільйони грішників, тісно збитих одне до одного. Адже трава — це волосся їхнє, а дерева — витягнуті до неба прохальні руки їхні. Листя — це записки молитов їхніх; через це воно так шелестить, через це шепоче й благає. І небо не хоче молитов, небо прокляло їх: посилає дощі, щоб змити ті записки, й посилає осені — скинути їх і загубити навіки в тліні та гною. Морози дублять руки й відмерле волосся, але воно, небо, й милостиве, воно не може жити тільки жорстокістю: йде на землю весна і в глибинах землі знову пишуть грішники свої записки-молитви, які випливають знизу на хвилях соку — сліз отих грішників, вони розгортаються під сонцем знову ті самі, і сонце цілує й милує їх, або ще раз читає про все лихо людське і про вади, переступи та злочини. Воно хмурніє й посилає громи з блискавками, і блискавки б’ють дерева, а дощ миє листя, як миють старий пергамен, щоб написати на ньому новим чорнилом палімпсест. Тоді сонце знову цілує листя, милує його, а крізь слова новітні проявляються записи старі…

Руки йому зв’язали назад, крізь зав’язь пропустили мотуза, двоє вартівників взялися за того мотуза: вільними руками тримаючи походні. Червоне нерівне світло стрибало навсібіч, від дому вже ступала процесія всіх його пожильців: попереду з походнею — князь, за ним урочиста й поважна пані Павучиха й Розенрох — лікар ґречно підтримував пані під руку. Позаду — четверо дівчат у тих-таки вечірніх строях, тільки глибокі вирізи на грудях закривалися кошулями, що підтяглися до підборідь і міцно стягувалися стрічечкою. Вони йшли на Олізара холодною, монолітною масою, ступали в лад з князевим поступом: з вежі сходив,

б’ючи в тулумбаса, третій вартівник. Четвертий вартівник в’язав йому до шиї петлю, а вчинивши це, відійшов й урочисто завмер. Тулумбасник спустився зі сходів і став біля четвертого вартівника. Похід спинився, і в світлі смолоскипів Олізар вразився з холодної непроникності облич, що світилися до нього. Кругле вусате князеве обличчя було наче грудка криги, Розенрохове — наче кора старого й давнього дерева, Павучишине — неймовірно мале, золоті оченята її поблискували. Дівчата втратили весь свій чар, відслонили губи, й полум’я грало на їхніх завеликих білих зубах.

Олізар хотів щось сказати, але петля натяглася й слова не вийшли з горла. Він захрипів і здригнувся: його пробрало морозом. Потекла хвиля холодом битого вогню, холодом кутого полум’я, холодом узятого завзяття. Це не була ненависть, радше — мертве дихання: так дише на приреченого море й прірва. Олізар начинявся тим настроєм та вогнем; біла туга охопила його, наче скочив йому на груди білий хорт, роздер пазурами і жер його серце, мостячи собі там, у грудях, кубло.

— Дайте слово сказати! — прохрипів Олізар, і петля знову захлеснула горло.

— Дайте йому сказати! — згодився князь.

Петля ослабла, а Олізар задивився кудись по той бік, поверх голів, поверх дому, де місяць обідав солодкою хмарою; здалося йому, що в тій хмарі заплутався й б’ється білий птах, адже йому зовсім не хочеться втопитись у місячному череві.

— Я нікому з вас не вчинив нічого лихого, — сказав Олізар. — Чому ж мене мучите?

— Хіба ви не склали там, на кораблі, присяги на рабство? — спитав, холодно зводячи брови, князь.

— Я склав присягу, але то була присяга під канчуком! — скрикнув Олізар.

— Ми врятували вас від видимої смерті, — сказав князь. — Отож належите нам і маєте жити таким життям, яким живемо ми!

— Але ви ж признали мене своїм гостем, а не бранцем, — сказав Олізар. — І в мене ніхто не запитував, чи я хочу жити вашим життям. Мене не спитали, куди я прямую й по що? Ніхто не поцікавився, чи хочу я розважати вас і чи збираюся тут затримуватися?

Його слова прозвучали надто голосно, відбились од дерев’яних, помазаних глиною стін і вмерли. Зависла негнучка, напружена тиша, тоді він і відчув їхню ненависть. Чорна річка попливла з князевих очей, чорна річка попливла з очей Розенроха й пані Павучихи. Чотири чорних річки виплюскувались із дівочих очей, а ще чотири — від вартівників. Вартівники всміхалися зовсім так, як яничари чи Апти-паша; ненависть — чорна барва, хвилі ночі, розрізані гострим крилом кажана. Її зварено, як смолу, в глибині землі, адже ненависть — смола! Куртиться звідтіль, знизу, і дим отой повиває людські очі, закопчуючи душі й серця, як коптяться шинки. Ненависть мучить і з’єднує, веде й зносить — то таки справді чорна і чорна смола! Пристає, й не відмивається, і не відліплюється, адже хто сліпий уродиться, не прозріває, а кривий кульгатиме цілий вік.

Вдарено в тулумбаси. Спереду пішов довбиш, гордо звівши голову, розмірено ступав і вдаряв. За ним простував, тримаючи кінець петлі, другий вартівник, він ішов напівобернено до Олізара.

Олізар не рівняв до них ноги: йому заболіли на плечах старі болячки. "Це ті рани, — подумав він, — яких завдано мені, коли вперше тікав з неволі!" Тоді його люто стьобали нагаями, в які вплетено гачки, а після того примусили присягати на Євангелії та хресті, що, доки світ світом,

не втече. "Я не зламав присяги, — думав він, дивлячись на змощений і напружений карк довбиша, — я не втік!"

За Олізаром ішло двоє вартівників з походнями і з поворозом, а позаду — усі решта, урочисті, холодні й похмурі.

Олізар звів очі вгору, де розсипалися по небі великі зорі і де гуляли хвилі мороку. Йому захотілося помолитися, хоч за ці вісім років відвик молитися. Той рух, однак, було спостережено, рвонулася петля й пригнула йому голову.

Ішов і черпав носками росу — сльози всіх отих грішників, по тінях яких ступав. Він сам відчувся грішником, бо чи ж кращий за тих, що ними начинено землю? Дав присягу на рабство, а в грудях у нього не пригасав вогонь волі: дивний світ, дивна трава й сльози на ній, і ніч оця широка, яка накинула на шию зашморга, і біла туга його, як скулений у грудях хорт. Сльози потекли йому по лицях: онде він, онде той край, у який кличуть його сонце, зорі й місяць, шелест листя, дзвін цвіркунів та спів пташок! Адже всі дороги тягнуться в одне місце, всі дороги, хай і крутяться, й плутаються, ведуть до дому отнього; дім отній — це спокій знайдений, здобутий і відслонений; дім отній — це змога згасити в тілі незбутню втому. Здалося Олізарові, що його знову засадять за весло; сяде він і гребтиме, і все життя його зведеться до того самого: гребти, їсти і спати.

— Відпустіть мене! — зойкнув він. — Я ціле життя молитимуся за вас! Звільніть мене, Бога ради!

Він похлинувся словами, бо петля стяглася на його горлі. Захрипів і витріщив, скільки міг, очі.

10

Вони опинились у великій стодолі, але в ній немає: жнива, стодола дощата із золотими плямами сучків, що як очі чи ті загадкові ґудзики, котрі світилися скрізь. Перед ним — драбина, внизу — коловорот, збоку — стіна, на якій висять прищепи, стискачі, кайдани, чепи, рвачі, маски з двома рогами й залізними дудками в роті, колодки, миси на ніжках для сірки й олива, канчуки-четверики й трояки із залізними нацвяхованими булавицями, гачками й шипами, вірьовки, кинджали й гроти[2] з криці — це начиння він уже бачив у країні невірних. Холодний піт оросив йому чоло, і ось він, ось — жах, жук отой, що повзе, чорний, лапатий, клейкий, рогатий на десять щелеп, — він повзе в криваві рури серця, і воно починає кипіти. Олізар упав на коліна, хотів просити й молити, але зашморг зчавив горло. Жовніри перекинули повороза через горішній щабель драбини й потягли: Олізар поволікся по приступках. Вартівники міцно кріпили свої кінці, два інші прив’язували Олізарові ноги до коловороту. Зарипіло сухе дерево, Олізара почало тягти, витягати, і витягся в нього з горла, як довгий чорний вуж, крик, бо вже нічого не було навколо, тільки вариво, в якому крутили розпеченого червоного меча. Він вив і кричав: "Я все! Я все! — чорний вуж стогону вилазив з нього й вилазив. — Я все зроблю!" — кричав він чи стогнав, наїдався того варива, очі його дико крутилися, бо не було в нього вже тіла, тільки оте червоне вариво і розпечений до червоного меч.

Коловорот зупинився, й поворози ослабли, Олізар випустив із себе глибоке зітхання, і тільки тоді покотилися з очей сльози. Великі сльози полегшення.

— Хотіли щось сказати? — почув він князевий голос. — Чи визнаєте вину свою?

— Визнаю свою вину, — швидко сказав він.

— Яка ж ваша вина?

— Все, що зволите, то і є моя вина, — так само швидко відказав Олізар.

— Ви хотіли тікати?

— Я хотів тікати.

— Чому?

— Хотів додому. Вісім років пробув у неволі. Я хотів побачити старого батька й матір свою.

— Чи не присягали ви, що ніколи не позбудетесь невільницького стану?

— Присягав, — сказав він крізь сльози.

— Ви ж навіть не розповіли нам до кінця своєї казки! — вигукнула пані Павучиха.

— Велика кара чекає на того, хто зважиться покинути це обійстя, — сказав Розенрох.

— Велика кара! — крикнули, як ворони, вартівники.

— Кара! — відгукнулися тонкі голоси дівчат. Розв’язали поворози, й Олізар покотився по драбині вниз. Перечепився через коловорот і впав лицем на м’яку, сиру землю.

— Чи помітили ви, що тут з вами обходяться милосердно? — спитав князь.

— Я зроблю все, що накажете! — пробурмотів Олізар.

— Може, вам нас жаль? — вкрадливо спитав князь.

— Мені жаль себе, — відказав Олізар.

— Те життя, що було за мурами, ви вигадали? — спитав, дивлячись на нього палаючими очицями, Розенрох.

— Я його вигадав, — відгукнувся Олізар.

Князь поплескав його по плечі.

— То тільки казка, авжеж? — спитав м’яко. — Цікава, це так, але всього того й справді не може бути. Я вами задоволений, ви не такий упертий і затятий, як це буває. Серед нас вам житиметься непогано. Ми навіть згодні повернути все, щоб було вам у нас звичніше…

— Я не зовсім вас розумію, пане Білинський, — сказав Олізар.

— Учинимо так, щоб були задоволені ви й ми, щоб переконалися: ми до вас милосердні. Посадимо вас за весло!

— Хочемо дослухати вашу оповідь, — докинула пані Павучиха.

— А після того? — спитав з надією Олізар.

— Після того? — перепитав князь і обвів усіх поглядом. Вартівники всміхнулися, хоч в очах у них плавала крига. Олізар здригнувся. — Чи знаєте, пані Павучихо, що буде після того? — спитав, князь.

— Тоді ми вас відпустимо, — сказала стара добродушно.

— Ви забуваєте про море вічної згуби, — мовив Розенрох. — Я зробив підрахунки й виявив, що воно має бути не далі, як за цими стінами. Для

того, щоб визначити точну відстань, треба трохи попрацювати головою: відрахувати з року всі нещасливі цифри, додати до того відомі індиктіони, а тоді відняти число року біжучого. В остачі лишиться число відправне, воно, коли забрати від нього число днів, що залишилося прожити в цьому році, а додати число днів прожитих, і визначатиме відстань до того моря. Ви мене розумієте, пане Носиловичу? Море вічної згуби кличе людей і духів, воно поглинає усіх, а передусім мандрівників. Чи не людинолюбно буде з нашого боку застерегти вас од того? Вища воля, пане, у відсутності її, в розумінні, що вона непотрібна і що найліпше вбити її в собі самому. Тоді зникнуть зайві забаганки і звaблення, і ви пізнаєте справдешню свободу. Вам, може, ще тяжко втямити цю премудрість, бо замалі муки ви прийняли, але у вас немало буде часу отямитися. Ми покладаємося на ваш тверезий глузд, пане!

Олізар звів голову.

— Я немалі муки прийняв, пане Розенроху, — сказав він. — Мене вже не раз карано, і абетку невільника я вивчив добре.

— Ви погано її вивчили, пане Носиловичу! — вигукнув Розенрох. — Повинні запам’ятати, що не невільник ви, а вільний, і то так, що вільнішого чоловіка й бути не може. Тільки тоді ви не чинитимете безумств. І щоб уяснили це твердіше, вам годилося б прикласти до обох половинок сідниці, до рук та ніг по шині…

Вартівник уже брав з розпаленої жаровні червоне залізо, але Олізар уже не чекав на це випробування, він знепритомнів…

11

"Ну от, — думав він, — я знову на галері. Не було ніякого повстання і всієї тієї довгої мандрівки, був сон, а може, й казка, оповіджена білим птахом з невидимого острова…"

Поцілунками він стоплював пір’я, яке ще на нім було наліплене, в обіймах тіло ставало налите соком, молоде, смагляве; стегна — наче звук мідної труби, жовтий, блискучий та яскравий; чоло — наче пісня, котру співає закоханий пастух; очі — наче два степові озера синющі; уста — мов тюльпани у тому степу; щоки — мов шепіт коханої в смерканні; руки — мов два лебеді, що пливуть по двох озерах синющих; живіт — мов долина, спрагла дощу, засіяна пшеницею; волосся — мов вітри тихі, а лоно — мов сад плодоносний. Він створював ту жінку своїми гарячими поцілунками, тугою своєю і слізьми. І йому хотілося сховатися в саді плодоносному, глибше й глибше, так глибоко, щоб зачервоніли стовбури сосон і червоне світло запалало б навколо — наче заходило сонце… Так воно й відбувалося, а коли все кінчилося, вони лежали, тісно пригорнувшись одне до одного, бік у бік, і з її вуст парувало дихання. З пари тієї з’являлася дівчина в білій сукні, йшла по стежці, і та стежка тяглася через усю землю — вона була для землі, як срібний пасок. Початок її — в саді, в якому він тільки-но блукав, а кінець — біля порога, на якому сидить сивий дід. Дід чекає свого сина, загубленого в непрохідних хащах землі нашої, серед велетенських хвиль трави й води.

"Сину, — шепоче дід, — сину! Я не можу вмерти, не дочекавшись тебе, в мене сухі, пересушені очі й губи, і моя борода сива, як очерет, що його ламає вітер у полі. Мені болить од того вітру голова; сину мій, голова моя повна болю, адже мені вже давно пора вмерти".

"Коли сідаєш за весло, — шепотіла жінка-птах, — думай, що їдеш туди, де кінець тієї стежки; натискай на весло, натискай! А коли втомишся так, що руки в тебе звиснуть, як два мертві вужі, коли тіло твоє здерев’яніє від туги, гукай мене, тільки так ніжно, щоб почула я твій погук. Буде синій сутінок — думки твої безвідрадні, буде палати сонце — надія твоя невичерпна, буде сходити місяць — погук твій та молитва! Тоді розчиниться навіки забите чорним чоловіком вікно моє, і острів постане як справжній у тому сутінку, а ти натискай на весла, натискай! У тому сутінку — думках твоїх, в тому місяці — погуку твоєму, народжуся і я й летітиму, де б ти не був, у яких солоних та гірких морях!"

М’які обійми теплих рук, гарячий поцілунок вуст, спалених чи хмільних, сильний стиск рук, втомлених, але спраглих — що може бути сильніше за це щастя, що може бути більше такої віддачі, адже в лоні жінки-птаха вже починає жити, вже стукає в живіт дитина тих ночей — воля, яка рано чи пізно все-таки вразить заспокоєні мізки своїм криком…

Його посадили коло вирізу в стіні, лава була зовсім така, як на галері; його прикували до того сидіння, і він вже готувався до початку плавби. Галерою був цілий замок, він навіть чув плеск хвиль за бортом-стіною. Було їх стільки, скільки сягало око, зелені й могутні хвилі котилися, гнулися й плюскали. В них губилися дикі коні і звір степовий — риба цього моря. Олізар відчув у собі те заспокоєння, з яким навчився сідати за весло на каторзі, тобто згадував віщу настанову жінки-птаха й шепотів:

— Я їду туди, де кінець цієї стежки.

Йому уявлялося батькове обличчя.

"Мені зараз потрібен батько, — думав він, — бо тільки він відповість на всі мої запитання!"

Але між ним і батьком лежало ціле море, тому він і сідав за весло з охотою, махав ним і махав, тіло його було сильне й загартоване, він увесь був солоний від морських бризок та поту.

"Тільки спокій врятує мене", — думав він і веслував, веслував, бо відстань між ним і тим, хто може відповісти на його запитання, — це й був біль його, отой хорт білий, котрий мчить по білій стежці буття…

Хтось ішов через стодолу, де Олізара нещодавно катували, ступав важкими пудовими кроками. З вискотом розчинилися двері, і на порозі став князь. Зирнув на нього червоними, наче п’яними, очима і всміхнувсь у вус.

— Ви не тримаєте до нас зла, пане? — спитав він.

— Не тримаю зла! — відгукнувся Олізар, не припиняючи веслувати.

— Це я наказав, щоб над вами не ставили наглядача з канчуком, — мовив князь. — Воно так і гуманніше, та й не знайшлося б у нас чоловіка для цього, ми тут, пане, всі зайняті неймовірно. Я от весь час граю в шахи, бо в мене велика мета: розіграти таку партію, щоб всі ходи були безпохибні незалежно від ходів ворога.

— Це велике завдання, пане Білинський! — відгукнувся Олізар.

— Тепер ви стали нашим до решти, — сказав князь, крешучи вогонь до люльки. — І я хотів би викласти правила, за якими тут живемо. Можете якийсь час не веслувати?

Олізар слухняно спинив весло.

— Пан Розенрох — наш учений. Він обґрунтував для нас наймудріше, найправдивіше, найнепохибніше вчення про світ та закони його руху. Ми всі, навіть жінки, вивчаємо це вчення, вивчатимете його й ви…

— Треба для цього моєї згоди? — спитав Олізар.

— Ні! — відрізав князь. — Правила, за якими ми тут живемо, не подаються до розгляду, а мають виконуватися.

Олізар хитнув. На душу йому клалася пригніта, але він всміхнувся князю: нічого незрозумілого поки що той не говорив.

— Пані Павучиха — це наша ткаля, — сказав князь, — Вона нас усіх оберігає як мати, жаліє нас і турбується за нас як господиня замку.

— Чи вона вам не жінка, ваша милосте?

Князь скинув на нього важким поглядом, але не відповів.

— Вартівники вартують, і то їхня робота! — сказав він.

— Кого і від кого? — спитав Олізар.

— Нас усіх, — коротко відрік князь. — І від себе самих. Дуже рідко трапляються в нас гості…

Князь раптом озирнувся на двері й зашепотів:

— Не думайте, що я чи хто інший і справді настільки дурні, що вважаємо: ваша розповідь — вигадка. Але наші закони забороняють визнавати, що, крім нашого світу, є ще якийсь інший. Через це ви, розповідаючи, не повинні переконувати нас, що розказуєте правду…

— Але кожен знає, — сказав Олізар, — що я звідкілясь узявся. Та й ви самі ставите одного вартівника обличчям до степу.

— Це так, — мовив князь, — але нам не треба про це думати. Наше вчення будується на вірі, а не на розумі. Через це ми засади нашого життя також не оцінюємо, а вивчаємо їх і засвоюємо як даність. Через це ми й кажемо: поза нашим замком — порожній світ. І хоч той часом присилає, як оце вас, посланця, ми маємо бути твердо переконані, що то посланець не світу, а порожнечі. Казок і вигадок ми не забороняємо й не заперечуємо, але з твердим упевненням, що це таки казки. Тямите, чому дозволяємо вам розповідати свою історію?

— А де поділися ті, хто заходив сюди раніше? — спитав Олізар, трохи хвилюючись.

— Не на всі запитання я можу вам відповісти, — сказав князь. — Ваш брат — як звір дикий, і дуже важко привчити вас до наших законів, але ми не тратимо надії, що нам це вдасться. Був тут один… Але ні, пане, я не можу про це вам розповісти, бо мене було б за те піддано ще тяжчим мукам, ніж вас.

— Але ж ви володар цього замку! — вигукнув Олізар.

— Я підлягаю законам нашого існування так само, як інші, а може, й суворіше. Зрештою, сьогодні володар я, а завтра хтось із наших вартівників…

— То замок тоді не ваш? — спитав здивовано Олізар.

— Мій, поки дотримуюся правил, — спокійно провадив князь далі. — У своєму помешканні ви не могли не помітити таких собі золотих ґудзиків. Не чіпайте їх, бо вони допомагають нам жити. Все, що говорите ви, чуємо всі ми й навпаки — це вам треба знати також… За переступи в нас карають і не так легко, як ото покарали вас. Всіх, усіх карають!

— І вас?

— І мене, бо моя влада тільки дочасна, як все в цьому світі. Але поки я її тримаю, буду пильно стерегти, щоб всі наші закони твердо виконувалися.

— А хто ви: люди, духи?

— Дівчата, — провадив, мов не чув Олізарового запитання, князь, — це великі наші майстрині. Вони точать дерево, а які чудові речі виробляють! Ви їх побачите згодом, пане. Може, котра з них вам сподобається, то не стережіться, дівчата на те й дівчата, щоб подобатися, і я не заперечуватиму, коли ви збиратиметеся своїм

молодим товариством чи зустрічатиметеся з однією з них… Це вам дозволено, і можете не стерегтися.

Він пихнув димом і зирнув на Олізара сумними очима. І від цього трохи чудного погляду Олізар раптом просвітлів: адже де печаль проступає, там б’ється живе серце; де туга з’являється, там розум працює невідмовно, а де розум існує живий, там достеменне є життя.

12

Зайшли Розенрох і пані Павучиха, сіли на лаві біля стіни. Впурхнуло четверо дівчат і зі сміхом порозсідалися й собі. Вступили в помешкання й двоє вартівників, стали по обидва боки дверей як сторожа і позавмирали.

— Один з тих турків був заклятий, — розповів Олізар. — Він кинувся на Івана і ледве його не вбив. Я пішов проти нього зі списом, але він розрубав ощепа шаблюкою. Тоді метнувся на нього старий запорожець Неїжмак. Вони вдарилися шаблями, аж заіскрила криця, і почали шалену січу. Я схопив другого списа, але Неїжмакова шабля вже зчесала голову завзятцеві — був він хоробрий і заклятий, наче чорт!..

Князь скинув головою й уважно подивився до Олізара… Пані Павучиха всміхнулася значуще, а дівчата зашепотіли поміж себе, як листя на дереві. Розенрох сидів похмуро й понуро, наче старий потрісканий пеньок, а вартівники й вусом не моргнули.

— Деякі турки заховалися між вітрила, — розповідав Олізар, — а коли їх звідти витягли, вони впали на коліна і стали невільниками своїх невільників. Тільки вісім невірних з сином Апти-паші втекли в наполовину затопленому човні: дорога їхня навряд чи простелилася далеко…

Помешкання, в якому вони сиділи, було кліттю при замковій стіні. Стіни — з потемнілих дощок, світилися золотими плямами сучки; Олізар сидів на невеличкому услоні, і весло його входило в бійницю, мов у загалерну прорізь. Це було так само, як на каторзі, тільки там не було кліті й оцих дев’яти слухачів — там він бачив тільки карк свого товариша, а спиною чув подих товариша другого. Тут у нього товаришів не було, може, тому, й біль спалахував, наче вітер.

Вітер справді народжувався в глибині степу — в бійницю продувало міцним, сухим продувом. Від цього ворушилася одежа, тріпотіли фалди дівочих суконь, хиталася князева борода й тонка шата пані Павучихи. Вбрання її було настільки тонке, що здавалося, під ним нема тіла, тільки тінь якась ледве означна, з якої виростала голівка із золотими оченятами. Розенрох все ще сидів незрушний, чоловік-пень чи, може, гриб; у нього на порепаній корі, наче два слимаки, — очі; очі ці не зовсім спокійні — горять, світяться, міняться; в них не одна думка, а через це вони незбагненно оживлені. Так, попри все, це були молоді очі, і тим дивніше вони виглядали на тлі кори, серед важких складок ящурячої шкіри.

— Ми полагодили два вітрила, — розповідав Олізар. — і мали вітер по собі. Весело пливли сім днів, було нам що їсти й пити, ми співали й танцювали…

На тій палубі, тільки-но облитій кров’ю, їх — як мурашви. Дув сприятливий вітер, вони знайшли дудки, бандору і кілька свирілей. Сурмили в ті дудки й свирілі; Неїжмак торгав струни бандори, і вона звучала зовсім так, як лютня. Тоді вони, сини землі української, заспівали, як співали ще невільниками. Спів гримів, і подивлялися йому невольники інших народів; і тоді ж таки Неїжмак почав складати ламентну пісню; і називав він Івана в тій думі Самійлом, бо таке було в Івана друге його ім’я; голосно дзвонили струни бандори, голосно й вільно звучав голос Неїжмака; вибите було денце ще в однієї бочки, й вони пили, мочачи вуса, доки не почав хитатися під ногами чардак; били й били підборами, вигецували під завивання дудок та пищалей і під

срібний дзвін струн. Кожен танцював свого танця: греки — грецького, венеційці — венецького, а русини гатили гопака. Літала одежа й шапки, стогнав чардак, а над усім плакав і сміявся голос Неїжмака — він співав пісню про їхнє торжество…

Розенрохові очі розгорялися все більше, вітер настирливіше натискав на стіни, завивав десь далеко вгорі, а може, співав; дівчата тулилися одна до одної, дивилися незмигно на Олізара, а йому захотілося раптом скочити, струснути з себе тягар ланцюгів і затанцювати перед цими здивованими очима. Відчув, що п’яніє, що вітер не тільки остуджує йому лице, а наливається в нього, як старе вино; приносить із собою свіжий і сильний дух степу, бо він і є вітром степу, молодим, п’янким та веселим. Несе в собі запахи: зела й нагрітого сонцем неба, теплої землі й швидких чи й повільних пташок у високості. Олізар вбирав його в груди з тремтливим, пожадливим поспіхом, напивався й напитися не міг, і, певне, під цю хвилю щось з ним приключилося, бо князь зупинив на ньому важкі очі та й решта дивилися трохи ошелешено.

— Гей! — загримів раптом ланцюгами Олізар. Звівся й таки вдарив ногою об поміст.

Воля плюскалася в його серці, як чистий, білий шовк, у грудях його віяв вітер, що ніс полиновий трунок, цей трунок п’янив його, Олізар бив підборами й гримів залізом. Підскакував, а з горла йому вихлепувалися напівзрозумілі звуки пісні, солоної й радісної, складеної під час тієї великої виправи і заспіваної невгамовним запорожцем. Очі Олізарові палали, він перестав помічати, що тут, біля нього, — ці дивні істоти; він не бачив жаху на вустах у пані Павучихи, неспокою в князевому погляді й захоплення в очах дівочих. Розенрох дивився на нього золотими ґудзиками очей і тремтів, як у лихоманці. Буравив його тими золотими живчиками, наче хотів пролізти в нього, але Олізарові підійшла під груди солона хвиля. Бив підборами, і в серці в нього полоскалася, як білий ніжний шовк, воля, і не помітив він, що у кутку, де сидить отой гриб зчерватілий, отой пень спорохнявілий, де потріскана століттями

кора — ящуряча шкіра, гей там, де такий безнадійний прах та мертвота, заплакали раптом два молоді запалені ока, і сльози почали змивати з них накип століть, як змиває пісок весняна вода.

Олізар знесилено впав на сидіння, й на кивок князя до нього підійшов один з вартівників і відімкнув йому заліза.

— Ви мене відпускаєте? — стрепенувся Олізар.

— Час обіду, пане! — сказала пані Павучиха, тримаючи на вустах тонку усмішечку.

— У нашому гурті, — проголосив князь, — ваше місце буде після пана Розенроха, перед дівчатами.

Він шумно звівся з лави, а за ним устала й решта.

Князь пішов, за ним ступила пані Павучиха, за нею — Розенрох, по тому Олізар і всі четверо дівчат, ззаду прилучилися вартівники, і вони злагоджено рушили у стодолу для тортур, перетнули її, повпускавши голови, — нікому не хотілося дивитися на стіну з катівським знаряддям. Тільки Розенрох здригнувся, коли вони проходили повз драбину для розтягування, зирнув на неї, і в його очах спалахнув несусвітний переляк.

Вітер вдарив їм в обличчя, коли вийшли надвір, і всі позгиналися; на вежі так само завмерло двоє вартівників: один дивився в степ, а другий — всередину замку; процесія поволі перетинала величезне подвір’я: долали вітер, що наче знамірився відірвати їх від землі й понести у степ, як несе пір’я й куряву.

Неприродно блідий слуга з неживим лицем відчинив перед ними двері, і вони пройшли через сіни до дверей їдальні. Слуга підбіг

відчинити й ці двері; тут уже метушилася служба, виморена й дивно вихудла: зносили до столу страви.

Розходилися на свої місця, неквапно й ритмічно, наче колисала усіх одна й та ж музика. Ця музика колисала й Олізара, і він не мав сили їй опиратися — ставало йому солодко й затишно. Оця погодженість, оцей ритм, яким жили під цю хвилю всі, напрочуд заспокоювали його. Князь уже сидів на своєму місці, звів гордо голову й чекав, щоб усі так само урочисто позавмирали. Тоді його рука взялася за ложку, і всі вони також узялися за ложки, тільки Розенрох загаявся. Страва була чудова, вони їли неквапно, але з насолодою, вже не загаювався Розенрох, а й собі смакував; зрештою, Олізар не зміг розібрати, що це він їсть. А коли пили вино, вино мало смак дозрілих суниць, пахло травами, а трохи й полином. Гасав за вікнами вітер і бився в оболони, оболони стогнали, наче живі, а слуги позавмирали по кутках, як безсловесні тіні. Грала й грала музика, хоч музикантів не було; здається, ця музика народжувалася в нутрі кожного, а що була однакова, однаково колисала їх і наливала у серця втіхи, спокою та меду — навіть вітер був безсилий порушити цю благоту, такого в світі звичайному Олізарові відчувати не доводилося.

— Пливучи отак вільно, — оповідав його голос, — ми зустріли одну фелюку. В ній було семеро турків. Вони побачили турецьку галеру й далися, щоб ми заманули їх на поклад, — так вони втрапили в неволю. Отож ми мали вже своїх невільників і посадили їх за весла. Але веслярів бракувало, тому по черзі сідали за весла і всі ми. Були розкуті, а тому старалися якомога — не потрібно нам було ані наглядача, ні бича.

Князь звів обличчя від миски — зацікавився.

— І розкутий, кажете, ви гребли старанніше?

— Атож! Бо вільна праця завше солодша невільної. Князь зирнув на вартівника, котрий мав відковувати й заковувати Олізара.

— Віднині пана Носиловича, — наказав він коротко й шорстко, — більше не заковувати. Ми не знали, — сказав він вибачливо, — що веслярі можуть бути й незакуті.

— Еге! — вигукнув Олізар. — Ми були запопадливіші від невільників. Це вже для турків поставлено одного грека з бичем, нас підганяти нічого було. Хотіли дістатися до Урвіетанського порту, щоб потім навідати святі римські місця, а нашу чудову галеру віддати в подарунок папі Урбану Восьмому. Але на нас напала восьмого дня сильнюща буря…

Він прислухався до шуму вітру за вікном: здалося йому, що все це недаремно так накладається одне на одне. Великі хвилі били на галеру, одне за одним ламалися весла, вони вкладали запасні, але скоро ламалися й ті. Тоді вони зняли з весел невільників, а сіли за них самі, бо тут треба було не тільки сильних рук. Наче велетенські гори обвалювалися на нещасне судно; зламалася штаба, каторгою кидало, як шкарлупиною, і вони, хоч і звичні до морських бур та нестатків, відчули в душі велику гіркоту.

— Загинути вільними, панове, — сказав Олізар, і очі його запалали, — це не те, що загинути невільником. Невільник гине, як пес, і жаль його перед смертю — це жаль пса; вільний гине з білим болем у душі, бо перед ним прочинилося життя справжнє, гарне й омріяне, і от треба його кидати, як стерво, рибам на з’їжу.

Вітер бив, і скавчав, і бився грудьми в оболони. Вже пообідали, але всі сиділи незрушно за столом. Тільки вартівники встали й подалися геть, натомість прийшли ті, котрі стояли на вежі. Знову зарухалися й забігали, як тіні, слуги; заворушився на своєму місці Розенрох і почав терти собі чоло, начебто сильно боліла йому голова.

— Надходить осінь, — сумно сказав він. — Коли налітає такий вітер, це значить — надходить осінь.

— А восени, пане Розенроху, ви хворієте, — сказала турботливо пані Павучиха. — Чи не приготувати вам настій, пане?

Розенрох похитав головою. Він тер і тер чоло.

— Я все-таки приготую вам настій. Тільки не виливайте його, а пийте.

— Осінь віє смутними вітрами, — сказав Розенрох. — В такі вітри небувало ростуть гриби й трухлявіють пні. В такі вітри опадає кора з висохлого дерева.

— З цієї кори, грибів та пнів, наструганих тоненько, я й приготую вам, пане Розенроху, настій! — твердо сказала пані Павучиха.

13

Починали скрадатися сутінки, стріблисто-сині, немов бузок десь квітнув, хоч і заходило на осінь. Про це вже співали цвіркуни, наче сточували своїми писками сухий пісок. Він думав, що там, за стінами, осінній степ, пожухла тирса і водять у ній дорослі виводки дрохви й перепели. Чув сухий шум, ніби море хвилювало навдокіл, то й було море — безконечний розлив трави. Йому захотілося осідлати коня, вдихнути терпкого запаху кінського поту й погнати його, аж доки не впадуть обоє у сплетену сітку тирси.

Олізар думав цю свою першу думку про смерть, і вторували йому цвіркуни. Адже обточений гладко пісок — це теж думка про смерть. Сумирно й тихо було в нього на душі: бачив у своїй уяві збиту копитами дорогу, і візія тієї дороги стала третьою його думкою про смерть.

Вони покриються з тим конем травою, і лише так зможуть утекти від цих невгамовних точильників піску. Мають залишити на порожній,

збитій копитами дорозі сліди, і хай в одному з них збереться мале прозоре озерце...

Ні, він не мав сили на такі думки.

"Треба піти із цього ґанку, — подумав він, — і забутися, сховатися!"

Звівся й пішов через двір. Спинився й глянув на бузкове небо. Десь далеко тліло сонце, як багаття, котрому вже не горіти, і як думки, котрі не додумаються.

Він спустив голову на груди, бо здалося йому, що там, у тому бузковому холодці, побачив знайомий торс, загуслі білі крила й чудову лебедину шию. Легкий трем пройшов тілом, і в цей мент замовкли цвіркуни. Зник сухий шерех, і трава на його очах почала покриватися густою росою. Він уже знав: птах вилетів, вже покинув невидимий острів і швидко махав крильми...

Олізар зайшов у свій покій і спинився, вражений: у кімнаті стояла Гальшка. Спустила очі додолу, на ній була бузкова тонка кошуля, і та кошуля тремтіла. Він дивився на те диво, на тіло, яке просвічувалося крізь прозору тканину, і на обличчя, по якому розлився червінець. Сльози затуманили йому зір, він ступив кілька кроків і раптом упав на коліна, обіймаючи вкриті прозірчатою кошулею ноги.

— Врятуй мене, Бога ради! — прошепотів він спрагло. — Врятуй, пташе, бо я починаю боятися.

14

Розчухране, розлахмачене хмариння обсідало зусібіч місяць, ніби зморене воїнство павуків накидало на нього сірі тенета, і місяць дихав важко, як зловлена риба, напружувався, напинався і зривав з себе павутиння. Дихала холоднорота осінь, вона, та осінь, — також жінка,

вона старіє й старіє. Павуки повзли по небі, полчиська павуків, хмари павутиння гойдалися на всьому великому просторі, адже вони, павуки, не на жарт заповзялися на світ та місяць. Простромлювалися крізь те накописько гострі списи зір, і воєвода великий Місяць рвав та рвав мережі — нескінченні й сірі тенета.

Бубонів на весь будинок Розенрохів голос, спершу годі було розібрати що, а потім почали проступати чудні й так само незрозумілі слова.

— Адам-Кадмон, — бубонів він, — його створюють сефироти. Кетер — це чоло, хокма й біна — очі, хесед та дін — руки, тиферит — груди, нецах і ход — клуби, єсод і малхут — ноги. Оце і є Адам-Кадмон, це місяць на небі, кетер — це човен, котрий пливе по небі, галера, про яку ми вже стільки наслухалися; хокма й біна — зорі і їхнє світло. Пані Павучихо! — закричав він. — Мені болить голова! Я не витримаю цього болю, пані Павучихо!

Пробився тонкий, як пріла нитка, голос пані Павучихи:

— Я зварю зілля, зварю, старчику, тільки в мене є сама вода, треба вам дістати кори й трухлявого пня. І грибів пошукайте, чуєте, грибів!

Знову бурмотів Розенрохів голос:

— Тиферит — це вітер, який дме із степу, нецах та ход — трава, а єсод і малхут — цвіркуни. Ви пам’ятаєте, пані Павучихо, те дерево, котре росло у нас? З того пенька можна взяти кори й трухлявитини!..

Князь спав. Чути було потужне хропіння, і Олізар раптом зрозумів те, чого не міг утямити Розенрох. Йому стало жаль старого. Сів на ліжкові й дивився. Он вона, жінка-птах, котра відвідує невільників та самотніх. Онде її чоло світиться в темені, сріблисте й рівне, прикрашене перловою наміткою, — перли тихо сяяли в сутіні, яка розріджувалася чи

примеркла, коли місяць заплітався павутиною. Он вони, очі, — справді наче зорі, але не ті, з неба, до яких даремно намагався досягнути думкою Розенрох, а живі й теплі, в яких можна заблукати, — хід у світ дивного росту та весни. Онде вони — руки, простягнені вздовж ясного й чудового тіла, які за мить можуть стати крильми і які були перед цим крильми. Онде вони — груди, дві сніжно-білі гори, повні сліпучого, сонячного молока, — він може припасти до них і пити й насититися. Он вони — клуби, дві чудові пісні, які він охоче проспівав би цьому домові з його морочними таємницями, хай ці чудні мешканці здивуються й уразяться; хай, зрештою, ведуть його на тортури, адже він і досі не забув, що таке світ. Знав і відав, що за цими стінами — степ і воля, там таємниця сокровенна, а хто пізнає її, над світом виростає; він колись рушить у той степ...

Тупотіли старечі кроки, Розенрох збігав по рипких дерев’яних сходах. Сопів, і зітхав, і похлипував, а вони тут, у цьому помешканні, облиті мертвим і запамороченим світлом, знову шукали стежок, які єднаються в дорогу. Дорога веде в степ, а в степу тому співає золотоперий птах волі.

15

Прокинувся, бо стало зимно. Сів у ліжку, місяць світив йому в обличчя. Холодно мерехтіли на стелі й підлозі золоті світлячки. В тілі прочувалася солодка неміч, але побіч нікого не було: валялося тільки на підлозі кілька облитих місяцем білих пір’їн. "То був усе-таки птах!" — подумав він і прислухався. Голосно хропів князь, сопла пані Павучиха, здавалося, всі вони сплять десь поруч, а може, й ув однім із ним покої. Шамотіли щось крізь сон дівчата — це знову нагадало йому шелест листя.

Він встав і, обережно ступаючи, перейшов через кімнату. Двері завищали немилосердно — він знав, що цей звук пройшов через весь дім. Хропів князь, заплямкала губами пані Павучиха, тільки дівчата перестали шамотіти і позавмирали, наче прислухалися.

Олізар вийшов на ґанок; як завжди, сидів там у кутку Розенрох. Великий гриб, нерухомий і заслуханий у себе, він і пах грибним духом чи, може, духом місячної ночі. Очі Розенрохові, однак, мінилися й полуменіли.

— Це добре, що ви вийшли, — сказав він пошепки. — Мені хочеться перемовитися з вами, а в домі цього просто не зробити…

— То дивний дім! — відгукнувся Олізар.

— Все в ньому вигадав я, — зашепотів Розенрох. — І знаєте, пане, немає нічого в світі вигаданого, що б ішло людині тільки на користь. Мені боліло, що ми тут усі такі віддалені одне від одного. Сходилися тільки до їжі, а решту часу проводили кожен окремо. Я бажав, пане, щоб ми були ближчі одне до одного. Хотів доброго, а вийшло зле…

Олізар мовчав. Сів і собі на ґанок, і до нього дійшов раптом синій біль місячного проміння. Воно було наче струни, і цвіркуни вдаряли лапками по тих струнах.

— Мене мучить, пане, місячне проміння, — сказав Розенрох. — Саме в такі ночі в мене й народжуються в голові великі думки. Але тепер я почав боятися великих думок. Ви, певне, здогадалися, що ми змушені були після того, як поставили ті ґудзики, зробити й катівню. Тепер, пане, життя наше — мука, але ми мусимо так жити.

— Чого легшого, — сказав Олізар. — Не уявляєте собі, який широкий світ. Розійдіться — і край усім вашим гризотам.

— Ми вже не можемо розійтися, пане, — зітхнув Розенрох. — Моєю мрією було досягти того, щоб ми жили найвільніше. Для того й треба було знищити поміж нами розрізненість, і це, гадав я, вирішить немало проблем і проклять…

— Що ж вийшло?

— Погано вийшло. Ми почали мучити одне одного, адже, живучи розрізнено, не потребуєш притиратися щільно одне до одного, відтак і тертя невелике; живучи щільно, всі виступи й грані, всі кути й нерівності починають витворювати біль, пане. Через те необхідною стала й тортурниця.

— Тоді зберіться, — сказав Олізар, — і спокійно обміркуйте все, щоб дійти якогось доброго висновку. А тоді умовтеся жити інакше…

— Ми не здужаємо того, пане, — зітхнув Розенрох, — бо зайшли задалеко. Надто вже стережемо одне одного. Стережуть одне одного вартівники й дівчата, стережемо й ми, старі; хто б похопився щось змінювати, того схопили б, як бунтівника, й відпровадили б на тортурницю, а що воно таке, трохи пізнали, пане! Не кортить уже вам тікати?

— В жилах мені потекла кров невільника, — сказав Олізар. — Але я боюся, що це до часу. Я боюся, що якийсь птах у небі раптово збудить у мені тугу, і тоді ніякі докази не допоможуть утриматися…

Сиділи мовчки. Спокій ночі утишував їх, та й розмовляли вони втомленими стишеними голосами.

— Те, що ми зійшлися удвох, — переступ, — сказав Розенрох, — за який можна катувати. Нам дозволяється в цьому обійсті сходитися тільки разом, ще можуть приходити до чоловіків дівчата, бо живемо надією продовжити наш рід. Але ми безплідні, пане, тобто безплідні чоловіки, а через нас і дівчата. Ось чому так радіємо вам, пришельцям іншого світу, і мусимо входити з вами у стосунки.

— Але чи ж урятує це вас? — вигукнув Олізар.

— Не галасуйте, — шелеснув Розенрох. — Нас можуть почути вартівники. Ми живемо так, пане, бо нами кермують закони ненависті, а не любові. Ми проповідуємо любов, а живемо ненавистю. І це теж тому… ми захотіли стерти видимі й невидимі, але навіщось створені Богом, межі…

Розенрох звівся і знову став старим, утлим чоловічком.

— Я оце вийшов шукати кори й грибів, — мовив він. — Не брешу, пане, в мене таки болить голова. А знаєте, чому вона в мене болить? Тому, що я починаю вірити в правду вашої розповіді. Я починаю вірити, що ми живемо на малесенькому острівці, що варто покинути його — і перед очима постане великий світ. Чи не так воно, пане?

— Так, — гаряче сказав Олізар. — Великий, чарівний, безмежний світ! Світ, якому нема кінця і краю. Землі, моря, країни, безліч веселих міст та сіл, безліч люду вченого й невченого. З якими розумниками ви б могли увійти в мудрі диспути! Скільки б невідомих книг собі познаходили б. Там теж нелегко жити, але там можна дихати на повні груди і ніхто не поведе тебе за це на муки!

— Не може бути! — вигукнув Розенрох. — Там також існують катівні. Хіба ви повставали не проти них?

— Я повставав проти них, пане! — сказав Олізар. — Ви маєте рацію: і там тортурниці є. Але там я мав надію!

Він сціпив, аж поблідли вони, вуста і тихо скреготнув зубами.

16

Розенрох зійшов із ґанку й повільно побрів по двору. Місяць розігнав довкола себе павуків, позривав павутиння, оточив себе світлим колом і не пускав за нього хмари. Невелика постать серед двору рухалася

повільно, наче жук, вимацувала перед собою дорогу ціпком і здалася Олізарові за химерну.

Сидів, захищений тінню (давній невільницький інстинкт), і пригадував уривки казок, що їх розповідала йому баба його; побачив свіжовимазану долівку із зіллям на ній — зелені свята!

Олізар здивувався, і справді — це вже казка, ті зелені свята: заставлені клечанням кутки, прикрашені образи, татарське зілля на підлозі. Він побачив солом’яний дах, що затишно покривав білі стіни й маленькі обмальовані віконця; побачив піч у тій хаті й почув запах свіжого хліба. На стінах красувалися рушники, довкола хати — квіти, і між тих квітів стоїть юна мати його і ще юніша материна сестра, котра плете вінка. Баба пестить Олізарове волосся й розповідає про Довгомуда, малого дідусяка, котрого страх як треба боятися. Горіло над головою яскраве сонце, Олізар щасливо мружився до нього, адже не було ніяких Довгомудів, а тільки квіти й матір серед них. Через перелаз ступала тітчина подруга, темнокоса й кароока, і на голові в неї лежав яскравий вінок…

Олізар раптом подумав, що вже ніколи не побачить такої красуні, що та жінка-птах, з якою він любиться ось уже стільки років, — тільки тінь її, адже втрапив у полон ще підлітком і не було його навіть прийнято в парубочу громаду. Він подумав, що той справжній світ все-таки привабливіший від невільницького, де він знав одне тільки безглузде веслування. І вигадана його жінка-птах раптом побридкішала й постаріла на очах його, вона аж просвітилася наскрізь: ні, в неї не було тіла, а через те й справжньої привабливості — це все-таки дитина місяця, а не сонця. Ніколи не переступить вона так повабно перелазу, як це робила темнокоса красуня, і яскравий вінок не заблищить на її голові, виіскрюючи неструшеною росою.

Йому здавалося, він сам грибіє тут, на ґанку, де нещодавно грибів Розенрох; бачив його постать — блукав той, мов сновида, спинявся, нагинався, щось зривав і клав у капелюха. Йшов і кланявся землі, чи

траві, чи тисячам грішників, котрі складають землю; без них не виникло б добродавчого ґрунту, а лисніло б тільки каміння. Оцей великий масний прошарок, що родить хліб нам, думав Олізар, і є перетлілі люди та звірі, трава й дерева, які жили, відколи світ світом. Через те й родить земля наша, адже вона — тлін, вона — зотлілі мозки й тіла, — все, що було, просто не зникає! Все, що було, продовжує жити, всі ті соки, що рухали людей і тварин, перелились у соки дерев та трави; всі мозки, які палилися думками, перелили свою силу в плоди трав і дерев. Тому-то й кланяється землі Розенрох, і місяць допомагає йому в роботі — він стомився, цей старий і немічний Довгомуд. Тому сідає на пеньку, що єдиний стримить серед просторого двору, — над ним ширяють чорними духами кажани. Розенрох зводить голову й дивиться на них; Олізар також стежить за тими темними грудками, що навіжено мотаються над двором; йому здається, що біля місяця знову завмер птах, білий і скрижанілий: відчув його сумний та засклілий погляд — Олізарові торкнув серце сум.

Розенрох устав й почав обдирати кору з пенька, він кланявся вже пенькові, котрий ще недавно ніс над собою зелену крону, а зараз повільно обертається в землю.

"Ми теж повільно переходимо у землю, — думав Олізар, жаліючи того птаха, який примерз до каламутного місяця, — але які плоди лишаємо по собі?"

"Невільники не лишають плодів, — думав він, — бо в них мерзла душа. Мені випало дати клятву на рабство, і я теж, як дерево без плоду і як трава без насіння: птах з невидимого острова чи зачне в лоні своєму від мене нове життя?"

Розенрох уже йшов до нього, повільно й обережно, вимацуючи дорогу, наче боявся, що кожен поступ — останній його крок; що звалиться він у яму, а тих ям навколо стільки, скільки кроків зробив. На чолі його світився холодний, як роса, піт, і місяць пив його, як росу.

Довгомуд теж боїться, хоч його послано в світ бути пострахом для інших.

"Я теж боюся, — думав Олізар, — що прийде час і навіки втрачу бажання змагатися із світом, а відтак дам на рабство не клятву, а обітницю".

Він здригнувся. Перед ним стояв Розенрох, простягаючи до нього, як прохач, капелюха, — Олізар побачив, що капелюх той повен мертвих кажанів.

— Я хочу дечого навчитися від них, — сказав старець. — Ви помітили: вони ж зовсім як птахи!..

17

— В нас поламалося сімнадцять весел, — розповідав Олізар, коли вони сиділи за сніданком, — і ми мимоволі мусили вдатися до Мессіни, де залишили галеру з усіма зборами і лупами. Іспанці закликали нас у палату й приставили сторожу. Тут нам і воду продавали, і скільки не просили ми, щоб відпустили нас у наші країни, але дарма…

Олізар замовк. Тоді він уперше відчув гіркоту, яка живе в ньому й тепер. Наче полином забили йому рота, адже волі зажив він тільки сім днів. Восьмого дня вони змагалися з бурею, і він, як раніше, сидів за веслом. Дев’ятого дня вони знову стали невільниками, і от саме тоді йому приснився Апти-паша, котрий стояв перед ним з розпоротим черевом і, тицькаючи в нього пальцем, реготав. "Ти дав клятву на рабство! — репетував він і знову заливався сміхом. — Глянь, глянь! Над тобою висить рак!"

Олізар зирнув угору: на всю широчінь неба й справді розіп’явся величезний рак. Ворушив лапами, вусами і стриг кліщами. Кліщі ті брязкали, гримів грім, і з очей рака сипалися блискавиці. "Он він — жах,

— думав Олізар, дивлячись на задоволеного Апти-пашу, — он він, жук велетенський, що лізе на нас. Он вона — рура небесна, в якій стільки сфер, скільки у світі таємниць. Он він — хрест мій і присяга на рабство!"

Це було відчуття нової неволі, і він став сумирно ніякий, хоч і світив криваво душею; йому там, ув Іспанії, захотілося згадати молитви свої й попроситись у ченці. "Ти все одно — раб! — реготав Апти-паша, — і, як не крутися, раб — це раб, мерзенна худоба, пес мій — більшої ціни!" Він одстебував од пояса, що стягував розпоротий живіт, нагая з уплетеними в шкіру гачками. "Я не б'ю пса свого так, як битиму тебе!" — крикнув він, і рвучі гачки в'їлись у тіло, немилосердно шарпнувши й так укриту рубцями шкіру…

— Вони хотіли, щоб ми вступили в службу іспанському королеві, і плату клали високу, але хто ковтнув волі, кому приснилася рідна земля, той уже не хотів тинятися по світі. Ми відмовилися. Тоді взяли поміж нас семеро й засадили до в'язниці, а каторгу, й полон, і все наше добро відібрали. Здерли з нас одежу, кинувши якісь старі лахи, і тільки після того видали нам вільний лист…

Олізар обдивився всіх, що сиділи перед ним: князь зорив на нього з-під лоба; пані Павучиха неспокійно совалася й позирала на Розенроха. Знімала руки, впорядковуючи зачіску, всміхалася, але усміх на її лиці змінювався заклопотаністю. Знову підносила руки, розпрямляючи оборки на шиї, перелякано зиркала на князя; обличчя кривилося, наче готувалася до плачу, але за мить на вустах з'являлася бліда й вимучена усмішка. Олізар зирнув на дівчат і не міг визначити з-поміж них ту, котра навідувала його й принесла стільки втіхи, — дівчата сиділи однаково випростані й однаково холодні. Дивилися не так на нього, як повз нього, і він марно хотів зустрітися очима хоч із однією з них. Тоді йому здалося, що він, очевидно, в чомусь помилився, що їхня схожість із жінкою-птахом тільки випадкова, а може, вони навмисне взяли ту любу йому подобу? Блідий і тихий сидів на своєму місці Розенрох. Їжа стояла непорушена, він попивав поволеньки узвар, що його зготувала пані Павучиха, і обличчя мав, наче папір, безживне. Здається, він не слухав

Олізара, очі вже не палали — були то два шматки сторічної криги. Дивився невідривно собі на руки, а пальці крутили, розпрямляли чи складали кажаняче крило. Зрештою всі вони почали дивитися на те крило, і Розенрох, помітивши це, сполошився. Склав крило, як віяло, і сховав до кишені.

— Кумедна у вас забавка, пане! — зимно сказав князь.

— Коли бажаєте, зроблю такі всім, — відказав поспішливо Розенрох. — Ними добре обмахуватися від спеки.

— Вже осінь, пане Розенроху, — сказала Павучиха. — Хіба ви не помітили, помертвіла трава? Вона так смутно пахне!

— Не відчуваю запахів, — сказав Розенрох. — Відтоді, як цей пан, — він тицьнув в Олізара, — почав оповідати нам свої страшні казки, не відчуваю запахів.

Дівчата сиділи за столом нерушні, загадані і, здавалося, вслуховувались у себе, в таємничі голоси, котрі блукали в тілах їхніх. Можливо, озвалися там уперше, і їм через те було байдужки про все, що відбувалося навколо...

— Вів нас Сильвестр із Ліворна. Було нас тоді двісті вісімдесят чоловік, окрім русинів, ще генуезці, каталонці, сицілійці, провансальці, кандіоти й московитяни. Ми йшли напівголі й босі і просили хліба й води, а коли не могли допроситися, уривали дещо й силою. Через це за нами пустили погоню, і, доки вийшли ми з іспанської землі, не одному з нас спав з голови чуб — поклав-бо його на іспанських дорогах.

18

Людина веслує й веслує. Посилає вперед ручку весла, подається за нею, а тоді з силою відкидається назад. Море навколо безмежне,

неозоре, неосяжне, море хвилює й сипле холодними бризками; людина вся в цьому одновимірному русі, вона наче хвиля, що однотонно стукає об борти; людина рухає веслом і жене в світ громаддя цього обійстя — корабель, загублений у безвісти; весляр не знає, куди пливе цей корабель, та чи знає це й капітан його, адже капітана того давно ковтнули хвилі. Стерничий теж спить на морському дні, і його, як і капітана, повільно й ліниво з'їдають вода і риби. Людина пливе й пливе і не може спинитися — в неї на плечі тавро невільника, напис про місце його в світі й призначення, і цього напису людині, прикутій до весел, самій ніколи не прочитати. Треба тільки пливти, не виходячи із заданого ритму, тоді не порушать ритму і хвилі, не зростуть і не зшаленіють, не обрушаться на весляра згори, кинувши і його до риб, стерничого й капітана. "Хай краще розпадусь я на порох на цій лаві, втертій тілом моїм, — думає весляр, — стану піском і хай розмиває мене вода, але хвилям на поталу не дамся!" Галера, на якій людина пливе, незвичайна, тут тільки один весляр і жодної гармати, і хоч чотири вартівники цієї галери обвішані зброєю, зброя для них — лише прикраса. Посеред галери вивищується вежа, стара й трухлява, — вона наче щогла цієї каторги. Але тут нікому чіпляти вітрила, адже вітрила на такій галері — це те, що заказано й запечатано на сім печаток! Серце весляра мірно колотиться; поки він не позбавлений здатності мріяти, йому здається, що рано чи пізно приведе він цю галеру до рідного берега, тоді, може, всі вразяться з його подвигу. Ця галера впливе в уми й помисли його земляків, про неї складуть ляментну пісню, про неї згадуватимуть, як про чудову оповідь: забудуть тільки про самотнього й нікому не потрібного весляра, що привів її перед очі людські.

Віє вітер, сипле пісок, засипає прорізи для весла — бійницю, пісок уже давно бомбардує галеру. І Олізар натискає на весло, начебто бажаючи перетворити його на крило, і хай виросте з другого боку таке саме крило; хай полетить цей корабель у край, де діти стьобають уявних коней, туди, де співають речитативом свої чудні й красиві вірші школярі, де збираються на гулянки хлопці й дівчата і виводять співанки, де звучать струни кобзи і сліпець славить подвиги героїв, де плаче мати над умерлим дитям, і плаче піснею, і де сміється інша мати, коли дитя

вперше хапає пожадливим ротиком її персо, — сміється таки піснею; де ореться плугом земля і піт тече в ратая по чолі — і піт цей проливається піснею; де воли везуть на ярмарки високі вози, а на них мріє до неба засмажений до чорного чумак — мріє так само піснею. Сидить різьбяр на колодці і ріже дерево, коваль кує залізо, стельмах робить вози, гончар — горщики, римар — упряжі й шкіряне обшиття, — діло своє вони вінчають піснею. Грає троїста музика, і молодь скаче в завзятому танці і приспівує собі піснею, Швець нагинається над недошитим чоботом, а кравець міряє тканину; сницар розливає розтоплене золото, а ліярник — дзвони й гармати; конвісари ллють посуд і конви і мугичуть при цьому теплу мелодію, що дає їм натхненний спокій. Олізар напружується, як тятива, начебто готується стрілити в безмежжя особливою думкою чи бажанням. Ні, він тільки може бачити, бачити й відчувати: повертається з випасу худоба, мчать у нічне на конях підлітки; руки його в’їдаються у весло, і він уже не може спинитися, хоч небагато треба, щоб доміркуватися: чи рушить куди корабель на одне весло? Тоді він чує над собою рип крил — великий птах летить над головою — це візія, адже зараз білий день; він озирається, і знову продирається до нього крізь стіну пречудова й схвильована жінка, хоч зараз-таки білий день. Вона стає біля нього навколішки, вона тихо плаче, бо відірвала його руки від весла, мочить сльозами його криваві мозолі й цілує їх, гоїть його теплим диханням своїх вуст, вона шепоче до нього таким теплим шепотом, як вітер у спечний день: "Ти зморений, ти зболений, коханочку мій! Не треба багато думати про своє весло. Не думай, що на одному веслі ти крутитимешся на одному місці; вір мені і моїм сльозам, вір передчуттю моєму правдивому; думай, що ти таки їдеш туди, куди хочеш, бо тільки так ти зможеш віднайти надію!"

19

В цей мент і вдарили тулумбаси. Сильні, короткі, часті й швидкі удари обома довбишами примусили Олізара зіскочити зі свого місця. Відкинув двері і вскочив у стодолу з катівськими інструментами. Перетнув її в кілька скоків і вистрибнув притьма на подвір’я. Били у великий тулумбас на сторожовій вежі. Обидва вартівники стояли

обличчям один до одного і одновимірно змахували палицями. Внизу стояло два інші вартівники й гатили в тулумбаси малі, привішені до грудей. Яскраво сяяла начищена мідь тулумбасних казанів; з дому вже виступала процесія: попереду — князь, за ним пані Павучиха і четверо дівчат. Олізар тихо зойкнув: утікав Розенрох.

— Де він, де? — закричав неймовірно князь.

— Я тут, князю, — почули вони над собою голос.

На напівзруйнованій вежі, що вивишалася посеред подвір’я, стояв Розенрох. Руки його були вправлені у великі, схожі на кажанячі, крила, він стояв угорі, розгортав крила й сміявся. Сміх його був, як рокіт, верескливий й несамовитий.

— Ану зараз же злізь! — закричала пані Павучиха. — Що ти надумав, безумцю!

Тулумбаси замовкли. Дівчата охнули й схопилися руками за розтулені з жаху роти.

— Я не злізу, пані Павучихо! — засміявся Розенрох. — Чи ж я дерся сюди, щоб вас потішити? Ха-ха! Прийшла й мені пора вас покинути. Але я не такий дурний, щоб не знати: вночі цього обійстя не покинеш. З нього не винесешся на своїх ногах, але вилетіти з нього, ха-ха, можна! Знаєте, що я бачу за стінами? Величезне поле, ха-ха-ха, — воно неозоре, і весь наш замок — як мачинка. Ви, ха-ха, перед великим світом — тільки мурахи, отож заповідаю вам: здихайте тут, здихайте, хоч з-поміж вас ніхто ніколи, крім цього мандрованця, не здохне!

Він плюнув з висоти, раз і другий, тоді засміявся, наче з лоскоту, затрусився й затремтів, — всі застигли, позакидали голови й безглуздо порозкривали роти. Дівчата зойкнули, але не притуляли до ротів долоні, пані ж Павучиха заплакала великими сірими слізьми.

— Він звар’ятував, ой-йой-йой! — заголосила вона. — Найрозумніший з-поміж нас збожеволів! Ой, рятуйте його, ой-йой-йой!

Розенрох обірвав сміх. Звівся навшпиньки, розпрямлені його крила стали навкосину, і він раптом змахнув ними й відірвався од вежі, витягуючи ноги, до яких було прив’язано мале крило. Вітер підхопив його й підкинув угору. Розенрох зробив у повітрі повільне й красиве коло, він змахнув руками, раз, другий і третій; вітер вдарив у нього збоку і кинув його вліворуч, знову змахнули розпачливо крила й винесли сміливця вгору, і знову зрадливо дмухнув на нього вітер, ще раз і ще замахали крила, уже якось болісно й безпомічно. Розенрох шугнув над головами пожильців замку. Заверещали дівчата, заголосила пані Павучиха. Розенрох знову зумів вирівнятися, ще раз випростав крила і замахав ними, намагаючись податися до стін. Вітер підкинув його вгору, як пір’їну; почувся тріск, і Розенрох, викинувши з горла гострий, відчайний і розпачливий покрик, гупнув на землю просто під ноги вартівників, що стояли біля вежі. Один з них спокійно рушив до розпростертого на землі тіла, поставив на спину йому ногу й урочисто вдарив кілька разів у тулумбаса. Цей звук підхопили інші вартівники, а по тому над подвір’ям зависла моторошна тиша…

Тоді знову заголосила пані Павучиха, немов співала розкрито вустами, била себе в груди, безкровна, почорніла; звела вгору обличчя, яке стало зовсім постаріле від печалі, й залила його слізьми. Впала на землю, знову звелася, тримаючи в обох жменях по пучку вирваної трави, і вдруге немов заспівала. Заломила над головою руки, висипала траву на себе й почала рвати сиве волосся. Розвела вбоки жмені, розщепила пальці — вітер підхопив її волосся, і воно полетіло, як бабине літо, над двором. Пані Павучиха стукнула себе в груди, аж задвигтіли вони, й почала ламати пальці. Тоді вдарила чолом об землю і завила тонко й пронизливо.

Сонце вгорі світило сумно й тепло, дивилося, мов співчувало; пролітали над двором сиві косми, осідали на висохлу траву й бур’ян і засвічувалися срібно. Пані Павучиха знову пустила на вітер сиві коси.

Закам’яніло стояли дівчата, незворушні, але й урочисті; Олізарові було дивно з них, адже були наче неживі ляльки. Йому здалося, що там, під одежею в дівчат, теж немає тіл, а в грудях у них не б’ються живі серця. Але він і сам відчував у серці крижаний холод, хтозна-чому не жалів Розенроха. Кам’янів, як і всі, як, зрештою, і князь, — очі його були холодні й порожні. І тихий страх проник йому в душу: а що, коли він щось справді тут починає втрачати, а що, коли він тут — як всі вони, і стає з ними заодно, що, коли він замерзне серед цього двору в крижану бурулю чи навіки залишиться тут непорушним каменем?

Князь зрухнувся з місця й рушив. За ним потяглася розпатлана й розкуйовджена пані Павучиха, за нею — Олізар, а ззаду байдужно зашелестіли одежею четверо дівчат. Вони підходили до Розенроха важкою одновимірною ходою в лад із поступом князя, і це з’єднувало їх і гуртувало. Навіть пані Павучиха встигла отямитися, голова її була зведена, а тіло напружене й негнучке.

Вартівники зв’язали Розенрохові руки, і крізь зав’язь пропустили повороза. Інші два вартівники з малими тулумбасами щосили вдарили палицями, обличчя їхні скрижаніли. Олізар відчував навдокільний холод, здається, й вітер подув на нього, наче різонув ножем, мороз скував йому обличчя, а груди, здавалося, вкрилися памороззю. Вартівник скинув із пліч тулумбасика й підійшов закинути Розенрохові на шию петлю. Розенрох поривався щось сказати, але петля стяглася і слова не вийшли з горла — Олізар відчув від того холодну втіху. Перестрашено зирнув на спини князя й пані Павучихи: були вони наче з дерева тесані. Чорна річка попливла з Олізарових очей, чорна барва поселилась у ньому, як смола в глибині землі. Знову вдарено в тулумбаса: спереду пішов довбиш. Мірно ступав і вдаряв, голову мав знесену. Олізар і сам звів голову. Перед ним захиталися три карки, а ззаду байдужно зашелестіли одежею дівчата. Вартівник з петлею йшов півобертом, пильно стежачи за полоняником: вряди-годи натягав повороза і здушував слова в Розенроховому горлі. Олізарові здалося, що така сама петля стягує горло і йому, — хотілося схопитися за неї руками і роздерти. Але руки його висіли безживно, і тільки очі виливали терпку й тиху печаль.

Отак вони і йшли, холодні й похмурі, над ними світило сумне й тепле сонце, літало в повітрі волосся пані Павучихи, сріблилося на траві, і вони розбивали його ногами, як росу.

Розенрох спробував повернутися до них, обличчя його заливалося слізьми; вартівник натягнув повороза, Розенрох крутнувся, і хрип вирвався йому з горла. Повороз поволочив його вперед, старий упав на траву, і до нього підскочило двоє інших вартівників. Розенрох, однак, не хотів іти. Він падав і падав, тоді вартівники схопили його під руки й потягли.

На хвилю прояснилося Олізарові в голові. Гріло тепле й сумне сонце, розтавала в душі паморозь — білий хорт болю прокинувся! Олізарові стало дивно, що іде він у цій чудній процесії і що голова в нього задимлена чорним димом. Почулося, що на спині в нього сидить кошлате мале страховисько, довгоруке й липке, заклеїло було йому очі темними напівпрозорими лапками, дихало димом і наганяло того диму йому в голову. Кволо заворушилася в мозку збуджена сонцем думка — пташеня жовте, що пробило дочасно шкаралупину й визирнуло на світ.

Бив тулумбас, і нутрові ковтки паморочили його ще більше. Смола в грудях гусла й кипіла водночас: біла нитка співчуття, як волосина з печалі пані Павучихи, знову розірвалася й розчинилася. Сонце світило й світило, але мороз припікав сильніше, удари тулумбаса вбивались у голову, як гвіздки. Він заплющив очі, замотав головою, шарпнув сорочку на грудях, а коли розплющився — з очей йому лилася вже не чорна, а червона ріка.

20

Ось вона — стодола. Ось вони — драбина, й коловорот унизу, і стіна, на якій висять прищепи, стискачі, чепи, рвачі, маска з рогами і з залізною дудкою коло рота, колодки, миси на ніжках для сірки й олива, канчуки-четверики й трояки із залізними нацвяхованими булавицями;

жах скував Олізара — жук, що повзе, чорний, лапатий, клейкий, рогатий, повзе в криваві рури серця, і з серця того вже рветься білий хорт болю. Схопив зубами того чорного, довгорукого, кошлатого, — Олізар впав раптом на коліна, схилив голову, й там, на його карку, затанцювали й застрибали в дикому двобої білий хорт і чорне страховисько. Рвали йому шию лапами, вгризалися зубами, але шматували й одне одного, летіла біла шерсть, як те волосся пані Павучихи, і летіло чорне пір’я — дим кипів у його мозку. Схилявся нижче й нижче, припав до землі, і хорт бився з чорним страховиськом у нього на спині, і не було милосердя ні в того, ні в того: бран той — як бій дня та ночі, неба й землі, бій пекла й раю. Він слухав його всім тілом своїм, і не було вже в нього тіла: вони билися вже в нутрі його; зникав з цього світу, одна його частина — білий хорт, а друга — чорне страховисько; билися вони ще страшніше, ще лютіше, і такі були несамовиті й роз’ятрені, що Олізар затрусився, як у пропасниці, жах його поїдав, сила якась темна й дим.

— Встаньте, пане! — шорстко наказав князь.

— А може, йому щось заболіло? — занепокоїлась пані Павучиха і відразу ж кинулася до нього. — Пане! — закричала вона тонким прілим голосом. — Вам нездужається, пане? Скажіть, це ж неправду всі подумали, що вам жаль оцього злочинця, це ж неправду?..

Олізар звів залите слізьми лице.

— Я вас прошу, — прошепотів він. — Я вас дуже прошу! Не треба тортур… Я вас дуже прошу, не витримаю цього… Не зробив він злочину, не вчинив!..

Князеве обличчя перекривила гримаса.

— От бачите, пані Павучихо, а ви ще його жалієте. Ви стільки нам клопоту приносите своїми непотрібними й марними жалощами. Поясніть йому, пані Павучихо!

— Не дурійте, пане, — зашепотіла та йому в вухо. — Не дурійте, пане, інакше це погано для вас закінчиться. Згодьтеся ліпше, що вам нездужається, бо у нас карають за співчуття до злочинця. У нас такий закон, пане, що коли ви співчуваєте злочинцю, то й себе ставите з ним на одну дошку… Навіщо вам це здалося, адже в такому разі ми будем вимушені й вас катувати, еге ж!

— Але я ж нічого не вкоїв! — здивувався Олізар.

— Ми хочемо повірити вам, пане! Може, й справді ви нічого не вкоїли, а як нам про те довідатися? Як нам довідатися, що ви не здибувалися вночі з цим ошуканцем і не вели якихось розмов? Ми ж хочемо вірити вам, бо хочемо мати вас тут за свого. Докажіть нам це, і всі до вас не матимуть ні підозри, ні зла!

— Як мені це доказати? — спитав здивовано Олізар.

— А тим, що плюнете на того, хто лихий. Зненавидьте його, любий, а коли це вже вам так тяжко, — вона зашепотіла так тихо, що він ледве розчув, — удайте, еге ж, удайте, що ви зненавиділи його! Але так удайте, щоб ми все-таки змогли вам повірити!

Напроти Олізара світилися жовті розпалені Розенрохові очка. Вуста його кривилися.

— Ви ж плюнете, правда, пане Носиловичу? Плюнете і залишитеся чистим та безгрішним, чи не так я кажу? Ну плюй, чорте, — раптом загорлав він, — і нічого виставлятися доброчиннішим, ніж ти є!

Олізар знову схилив голову. Білий хорт причаївся на споді його душі і зализував рани. Чорне страховисько на карку розправило крила й задоволено притупнуло ніжкою, мов перевзуло чобіт. І це знову збудило білого хорта. Вистрибнув із серця, і на карку в Олізара знову розпочався герць.

Розенроха підвели до драбини. Олізар стояв похнюпившись.

— Плюйте на нього! — верескнула пані Павучиха. Вона ступила кілька кроків до Розенроха й виплюнула сивий згусток слини.

Олізар роззирнувся, як затравлений звір, і раптом кинувся в свою комірчину, до весла. Але вартівник підставив йому ногу, а другий миттю скочив йому на спину. Дві пари сильних рук схопили його й потягли до драбини. Він закричав і зав’юнився, але його вже прив’язували до приступки.

Зарипів коловорот, і витягся із Олізарового горла довгий і чорний вуж стогону. Змахнуло крильми страховище, залопотіли кажанячі крила, дико зарепетував побіч нього й Розенрох, білий хорт кусав Олізарові серце, і те обливалося червоною патокою.

— Я не можу, не можу! — загорлав Олізар. — Пустіть мене! Я не вчинив ніякого злочину!.. Я зроблю… все, що скажете!..

Поворози зм’якли, і Олізар, хитаючись, став перед Розенрохом. Двоє вартівників тримали його під руки. Знову зарипів коловорот, і страшно витяглося уже Розенрохове тіло — закричав він так, що Олізар провалився у темну яму. І тільки коли його припекли залізом, розплющив очі, і між червоних з білими смуг застигла його бліда, навіки замерзла сльоза. Тоді відлили його водою.

— Встаньте і плюньте на злочинця! — гостро наказав князь.

На обличчя Розенрохові наклали залізну маску з руркою біля рота, і один з вартівників готувався влити в ту рурку розпеченого олива.

— Плюньте на нього, плюньте! — зашепотіла Олізарові пані Павучиха. — Йому ж так пече. Навіть крапля вологи, навіть плювок ваш, що подасте йому, стане помічний. Ви ж невільник, пане, невже вам любо буде, коли того олива наллють і у вас?

Олізар напружився і хотів зібрати слину. Але в роті було сухо. Тоді він пхукнув, аби тільки виконати обряд, і застогнала земля, затрусилася, заплелася червоними стрічками — покотився згори розпечений гарбуз сонця, котрий був обплутаний білим паморозяним павутинням.

21

— Ось бачите, — сказала пані Павучиха, прикладаючи йому до голови мокрого рушника. — Так довго треба вас уламувати, а все через гординю погану і через недосвідченість вашу. Не можу всього повісти, пане, я теж боюся болю, але не подумайте, що в мене лихе серце. Зі щирого співчуття вам це кажу: живете тут і довго ще житимете, отож потрудіться вивчити закони, за якими ми провадимо існування. Нас завше навчав пан Розенрох, але, поки він остаточно отямиться, пройде час: ви, чоловіки, більш здатні до безуму, ніж ми, бідолахи.

— Хіба Розенрох живий? — спитав здивовано Олізар.

— А чого б, пане, бути йому неживим? Це у вас буває таке, у прибульців. Колись ми не знали… але, я не можу вам цього розказувати, пане, я так боюся болю, але скажу відверто: мені шкода вас усіх, бо всі ви тут бідолахи, хай і випадає жити в такому чудовому замку. Всі ви як діти без матері, і мені вас шкода. Коли б моя воля, загорнула б кожного з вас у коконець і носила б вам їсти та пити, тоді б ви не чворили дурниць і всім жилося б по-справжньому добре. Я ж хочу, щоб усім було добре, я, пане, теж хотіла б бути матіркою, а може, була нею… але про

це я нічого не знаю, мені тільки щось таке натякали, а ще мені сповістили, що ви всі — мої діти, через це мені так шкода вас.

— І я теж ваша дитина? — здивовано спитав Олізар.

— Може, й так, хіба я знаю? — м’яко зауважила пані Павучиха. — Може, мої діти тільки ці дівчата й вартівники — саме через те, що вони можуть бути братами й сестрами, ми не дозволяємо їм сходитися, самі знаєте, пане, у який спосіб.

— Тоді князь — батько і дівчат, і вартівників?

— Може, й так, а може, ні — хто може те знати, — зітхнула пані Павучиха. — Може, їхні батьки вони обидва — князь та Розенрох. А може, й князь та Розенрох — мої діти, я теж не знаю цього твердо. От дивлюся на вас, знаю, що ви прийшли з далеких країн, а думаю, що й ви мій син. Хіба не може бути такого, що ви мій син, пане? — спитала вона благувато. — Мені здається, що коли відчуваєш до живої істоти жаль, то вже цим стаєш йому матір’ю.

— Дякую за турботу, пані Павучихо, — сказав Олізар.

— Нема за що, — відказала пані Павучиха. — Я вам тут зварила помічного зілля, не можу сказати, з чого, щоб ви не збридили, але це швидко поставить вас на ноги. Скоро вечір, а вам, хе-хе, на ніч треба бути при здоров’ї. Пийте, пийте, пане, — це дуже помічне, вам покращає, і ви забудете, що і як у вас боліло.

Він пив. Солодка неміч розливалася по його тілі. Лежав у своєму покої на ліжку, кімната гарнішала, навіть пані Павучиха видалася йому гарною. Крізь оболони сочилося сонце, падало на підлогу й мерехтіло. Сонце схилялося на захід, і йому так любо було дивитися на яскраво-жовту стягу на підлозі. "Яке чудове життя!" — подумав він, солодко потягуючись.

Пані Павучиха при цьому почала задкувати, задоволено похитуючи головою.

— От бачите, пане, — сказала вона, коли стояла вже в прочілі внутрішніх дверей. — Я ж вам казала, все буде добре. Не думайте, що в нас тут зібралися лихі люди, о ні, пане! Князь, наприклад, так переживав, коли бачив вас непритомного. Він навіть дозволив вам зараз не сидіти за веслом, а полежати, скільки вам захочеться. Дівчата плакали, почули б ви, як гірко вони над вами плакали, адже подумали, що ви неживий. А вартівники несли вас сюди: я не могла дивитися без розчулення, як ніжно вони вас несли. Всі вас тут люблять, пане, навіть Розенрох, адже вступав він із вами у недозволені бесіди. Я тоді прокинулася і все чула, але зуміла переконати князя, що це він чинив, щоб просвітити вас і наставити, бо ви, пане, нова у нас людина.

"Мені нічого не потрібно, — думав Олізар, — я маю роботу — оте своє веслування, отже, заробляю собі на хліб; годують мене добре, зодягають, про мене дбають, а вночі я маю навіть жінку!"

Він згадав минулу ніч, і йому стало ще солодше, бо починав прагнути ночі нової, нового вогню та розкоші.

"Все чудово, — марив він, ніжачись у постелі, — куди краще, ніж на тій справжній каторзі. Чи ж була там така перина і чи трактували мене мої володарі як пана? Чи приходила мені до ліжка красуня і чи пестила так вигадливо?"

Ні, до нього приходила красуня. Власне, прилітала — білий і чудовий птах-жінка. Здається, і зараз хтось постукує до нього у вікно, хтось шарудить об оболони крильми.

— Ви ще тут, пані Павучихо? — спитав він.

Але пані Павучихи в покої не було. Тоді він перевів погляд на вікно. Еге ж, білий птах притулився крильми до оболон і постукував дзьобом. І йому здалося, що це якась примара, а не білий птах. "А киш!" — загорлав він і раптом збагнув, що його вигук рознісся по цілому домі. Тоді він спробував перетворити свій вигук на пісню і забурмотів перше, що впало до голови:

А киш! — гукнули гуси мені. А киш!

Чи справді, може, ти летиш, чи спиш?

Солодка неміч очі мені лама,

А в серці — тьма, ах, розкішна тьма!

Він раптом згадав: цю пісню співала йому мати, а склав її брат його, котрий учився в Києві у класі Софронія Почаського. "А киш!" — гукнув він знову, і птах розчинився, поплив по оболоні прозорими краплями, які затремтіли й заграли на сонці, кожна в маленькій, як веселочка, короні. Йому почулася ніжна музика і захотілося чогось доброго, теплого й солодкого — доброприємних пісень. Йому захотілося заспівати пісню, якої колись співав і брат його, пісню того ж таки Софронія:

Світлий промінь сонячний усіх звеселяє,

Як на землю блиск ясний з Олімпу спадає,

Тим-то стада у полях широких дізнають

Радості щедротної — утіху приймають!

Сльози вибилися йому на вії від зворушення, краплі світили на оболоні маленькими веселочками, втішними, як дівчатка-

танцюристочки, такими дзвінкими, як тон найніжнішої струни в лютні. В горлі йому купчилися слова давно забутих пісень; солодко награвала лютня, танцювали на оболоні чудові барвисті вертихвісточки і заводили, співаючи срібними ротиками пісні, що її складав той-таки Софроній.

Широко розчинилися двері, і через поріг пішли одна за одною всі четверо дівчат. Були надмірно схожі поміж себе, але він любив їх, любив їхні одного малюнку обличчя — схопився назустріч і запосміхався щиро.

— Так чудово співали, — сказала передня, — що ми не витримали. Навчіть нас цієї пісні.

— З охотою, дівчаточка, — сказав він, схиляючись у поклоні.

Одна з дівчат підійшла до малого столика біля стіни, відхилила покришку, в столику заблищали струни — біля дівчини довші, а до стіни вужчі й менші. Вона присіла на услона, і пальці її побігли по струнах. Троє інших дівчат танцівливим кроком підходили до сітки, привішеної в нього над ліжком, але тільки торкнулися її, як розчахнулися внутрішні двері і в них затемніла сувора постать пані Павучихи.

— Хіба ви не знаєте, — сердито сказала вона, — що цієї сітки чіпати не можна? Хіба ви не знаєте, що він тоді робитиме?

— Пані Павучихо, — холодно сказала та, що грала на гуслях, пальці її, однак, продовжували бігати по струнах. — Ваш язик, на жаль, ніяк не вкорочується.

— А що я сказала? — заятрилася раптом пані Павучиха. — Я нічого не сказала, щоб цей міг зрозуміти, — вона тицьнула пальцем в Олізара. — Ану скажіте, пане, ви щось зрозуміли з того, що я сказала?

Олізар тільки розвів руками.

— Отож, — сказала пані Павучиха. — І я прошу не сердити мене. Бо коли ви хоч раз зачепите сітку, я стану ще не така люта. Всім відомо, що в домі я хазяйка сіток, а раз так, маю повне право їх оберігати!

Вона гордо підкинула голівку, а за мент двері, в яких стояла, голосно зачинились.

— Ах, ціле тобі нещастя, ця пані Павучиха, — сказала, зітхнувши, гуслярка. — Все вона зіпсує! Сподіваюся, пане, ви не втратили доброго настрою?

Але Олізар втратив добрий настрій. Сидів на розкиданому ліжку, обхопив руками низько опущену голову, і в нього раптом заболіли всі виразки на тілі, здобуті в час сьогоднішнього катування.

Дівчата зашепотіли поміж себе, похапцем радячись, а йому здалося, що то шашіль точить дерево. Жовте дерево, що перетворюється в жовтий порох, і той порох провисає в сонячній стязі, як цівка піску в піщаному годиннику.

22

Зголошено вечерю, й дівчата поспішили вийти. Олізар підійшов до вікна і задивився крізь напівпросохлі краплі на залите сліпим дощем подвір’я. Ще зеленіла трава, хоч верхівки її скрутилися й потемніли. Блищало на ній срібне павутиння; він подумав, що в гаях зараз чудово. Жовте листя, вогке й лапате, встеляє землю, легкий запах тліну, гіркуватий і прохолодний, — такий гайок ріс біля батьківського обійстя; Олізар на мить позаздрив на Розенрохові крила.

Через дворище йшло на вечерю двоє вартівників. Йшли один за одним і наче карбували крок. Жовта із зеленим одежа їхня теж нагадала йому осінь, бо зелене на грудях та плечах їхніх починало

жовтіти. Він знову подумав про Розенроха, і білий хорт болю помчав через дворище, перебігши дорогу пожовтілим вартівникам.

Олізар схаменувся й рушив до їдальні. Біля порога горів золотий ґудзик, і він навмисне наступив на нього закаблуком. Припекло йому в п’яту, наче ступив босою ногою на жар.

Розчинив двері до їдальні: князь, пані Павучиха й дівчата вже сиділи на місцях, Розенрохове місце було порожнє.

— А де пан Розенрох? — невдоволено спитав князь.

Зарипіли малі внутрішні двері, і в них з’явилася з двома величезними книгами під пахвами зігнута постать Розенроха. Він поклав книги на столик і поспішив до свого місця.

— Ви, пане, завжди спізнюєтеся, — сказав невдоволено князь, і в цю хвилину зайшли вартівники.

Безтілесні слуги розкладали хліб та м’ясиво, розставляли мисочки з кашею. Дівчата дивилися на Олізара заклично й ніжно…

— Ми пішли на Венецу, — почав розповідати Олізар, скоса позираючи на Розенроха. Той не змінився, наче не йому лили до рота розпечене оливо. — А з Венеци ми рушили до християнського цісаря. Тут нас знову затримали і просили стати на службу, кладучи добру платню, але ми відмовилися, посилаючись на тугу за рідною землею. Лишилося нас тільки п’ятдесятеро, решта розсипалася по дорозі. Після того ми пішли на Седмигородщину…

Він почав жувати шматок м’яса. Язик його ледве провертався в роті — не хотілося розповідати. Той осінній настрій, що відчув його в себе в покої, не відпускав і тут. Не покидав його й той запах: тлінний, терпкий і пряний дух листя. І знову побачив Олізар далекий-предалекий гай,

опинився той так близько, що міг би простягти руку й торкнутися найближчого дерева. Гаєм, налягаючи на ціпка, ішов сивий дід з обличчям його батька. Вряди-годи розгрібав палицею листя, і з нього проступали тугі, крутобокі гриби. Дід ставав на коліна, вибирав гриби й клав у кошика, прив’язаного до боку. Одежа на ньому була простацька, наче був він не шляхтич, а підданець…

— Чи не знаєте? — спитав раптом Олізар. — На Київщині тепер не голод?

Вони подивилися на нього зчудовано.

— Що таке голод? — спитала пані Павучиха.

— Це коли їдять замість хліба кору і гриби…

Зависла тиша.

— А в тій Седмигородщині і справді сім городів? — спитав князь.

— Сім істин, — забубонів Розенрох, — які треба нам знати, а окрім того — нічого. Завтра, панове, — його голос став твердий, — ми почнемо протверджувати цю мудрість. За той час, відколи змушені вислуховувати байки нашого гостя, ми всі розледащіли. Чи довго вам розповідати, пане? — звернувся він холодно до Олізара.

— Я розповів усе, — сказав неохоче Олізар. — З Седмигородщини ми пішли у Варшаву до його милості короля, там нам звелено дати їсти й пити, долучили до нас королівського пристава, коморника Андрія Заклику, наділили грішми й підводами, і ми щасливо поїхали до Кам’янця — ці підводи мали лишитись у фортеці, туди ж їхав з ділом і Андрій Заклика.

— А далі, далі? — спитав, трохи хвилюючись, князь.

— По тому пішли на Меджибіж, прямкуючи у бік Браславля, але по дорозі наскочив татарський загін.

— Далі! — підігнав його окриком князь.

— Ми були при зброї, — сказав Олізар, — і прийняли бій. Але кінця того бою не пам’ятаю, пане.

— І не знаєте, як утрапили до нас? — спитав неймовірно князь.

— Не знаю, — відповів знічено Олізар. — І не уявляю навіть, у якій я стороні…

На те князь засміявся. Затрусилося за столом його тлусте тіло, задвигтів стіл; щоки, і без того відвислі, дрижали, як холодець, а очі вирячилися. Всі інші сиділи за столом непорушні й загадані, дивились у миски, тільки велика блідість покривала їм лиця.

— Ви, пане, знову починаєте непокоїтися, — сказала князю пані Павучиха. — Це вам зашкодить…

— Коли ж він нагадав мені мишу! — бухнув сміхом князь. — Ви не знаходите, пані Павучихо, що він схожий на мишу?

— Я б радила вам опам’ятатися, пане. — холодно сказала Павучиха і повернулася до Розенроха. — Чи можу я сказати виразніше?

— Ні! — похитав головою Розенрох. — Це б порушило наш основний закон. Князь має не забувати належного собі без нашої допомоги…

Тоді пані Павучиха повернулася до Олізара.

— Стільки див ви нам нарозповідали! — сказала вона ґречно. — Дякуємо вам, пане, і, коли втомилися, можете йти спочивати!

— Але тут володар я, а не ви, пані Павучихо! — ревнув князь, побагровівши. — І від столу відпускаю я, а не ви!

— Вибачте, пане! — холодно сказала пані Павучиха. — Але я маю право всіх вас захищати.

Олізар ґречно схилився. В цей час і почувся гуркіт — князь відкинув услона, аж той покотився до стіни, і стояв, величезний, червоний і роз’ятрений.

— Я хочу побалакати з ним на самоті! — сказав він хрипко.

— Ні! — заверещала пані Павучиха. — Ні! Пане Розенроху, скажіть йому. Молю вас, скажіть йому!

— Сядьте, пане, — спокійно сказав Розенрох. — Ви таки забуваєтеся, адже в нас заборонено зустрічатися один з одним окремо від інших; може це робити тільки пані Павучиха, коли хтось із нас хворіє, — вона ж бо мати нам усім. Заборони маю дотримуватись і я сам: пан Носилович прийнятий до нашої родини і вже не потрібно з ним вести роз’яснювальних бесід. Не маєте права й ви зустрічатися з ним на самоті, навіть для того, щоб донести йому правила нашого співжиття. Все чинимо тільки тоді, коли збираємося разом. Отже, сядьте й поводьтеся спокійно.

Але князь не сідав. Стояв, важко дихаючи, аж ходили йому ходором груди, і жах проповз по Олізаровім тілі — князеві очі несамовито запалали.

— Чи можу я йти, панове? — спитав він із тремом у голосі.

Князь ніби схаменувся. Кинув поглядом на Олізара, наче ножем різонув, а тоді хрипко видихнув із себе повітря.

— Йдіть! — сказав і раптом закричав: — І ви всі, чорт би вас забрав, можете розсипатись у пісок!

23

Не все розумів з того, що діється. Але відчуття небезпеки й незахищеності відчував. Прокинувся й білий хорт болю і заскавучав, немов прищепив собі хвоста. Тоді звів білу чи сиву морду й завив тонко, начебто хтось і десь доконечно мав умерти.

Олізар проминув свої двері, вийшов на ґанок і сів там, де любив. Сонце торкалося західної стіни фортеці; здавалося, якийсь жартун поклав, граючись, на стіну розпечене ядро і чекав, усміхнений, доки розірветься воно і рознесе стіну у друзки. Олізарові навіть закортіло піти до свого весла; підвечір вони, налягаючи на весла, завше співали. І хоч були серед них діти різних народів, співали вони пісень його батьківщини. Забриніла в голові ота мелодія, як блиск західного сонця, — десь далеко величаво звучав чоловічий хор. Від того роз’яснювалося все навколо, хвилі співу зносили каторгу над хвилями, підіймали аж під хмари, і летіла вона небом, щоб звідти, згори, кожен міг вилити тугу свою, оросившись навзаєм сокровенною радістю, — кожен клав на вуста смак небес. Пісня розхитувала галеру, і та мчала так швидко, що прибігав до них Апти-паша. Спинявся, жорстоко всміхнутий, бо всі вони були в залізі, а в нього при боці припнуто гостренну шаблюку. Отож і жило в його грудях обридження до прикутого "бидла"; його усмішка жевріла вогнем зневаги; той паша нічого не знав ні про крила, ні про щемке бажання волі; він і в гадці не клав, що вночі до них продираються птахи з невидимого острова, що вони несуть на вустах смак неба і що вони летять на своїх крилах-веслах аж ген під хмарами; що туга їхня вмерла і вилилась із них, як сеча; він тільки знав, той паша, що силу цю треба не розуміти, а гамувати; через те й клалася його рука на ручку шаблюки, зросталася з нею, відчуваючи гостре лезо, як завершення

руки; через це й гнали вони корабель, куди наказував він. А вони співали тоді, не зважаючи ні на що, і могли б легко загинути, як гинули в час битов їхні брати, — сила кільчилась у їхніх м’язах, готова вибухнути шаленим вогнем.

"Тепер я сам, — смутно думав Олізар. — Найгірше, коли людина опиняється на самоті".

"Тут усі нудяться, але кожен зокрема. І ніхто не знає смаку неба на вустах".

"Мені не навчити їх пісні, що єднає всіх та зносить", — думав він і наче летів, западав у прірву темнезну, глибоку й навісну, чорні хвилі морочно хлюпали навколо нього.

"Наука ненависті, — бурмотів він, — потрібна, щоб жити в цій тверджі, я мушу це збагнути. Але я не можу цього збагнути!"

Він дивився на сонце, воно вже наполовину вгрузло в стіну, але стіна залишалася стіною; знесиліле, гнучке проміння, як пруття, як павучачі ноги, розлазилося навсібіч, судомно обмацувало все навкіл, било кремінними пальцями у скло, і пальці ті ламалися — з них текла на оболони червоно-жовта кров.

"Ядро не вибухне, — думав він. — Його поволеньки з’їсть ця стіна, зажене в рури глибокі, і воно пошле свій вогонь униз, щоб мучити грішні душі, яких так багато туди набилося".

"Тіла їхні втомилися напувати земне зело, вони теж просять спочинку та сну. І осінь убиває зело, спокійно й задоволено, а тіла ціпеніють і дубіють, адже сон — велике звільнення, сон — це відпущення від утоми..."

Наче вихор, вискочила на ґанок пані Павучиха.

— Як ви могли тут сісти? — зашепотіла вона прілим шепотом. — Хіба не помітили — на нього найшло! Треба вам зачинятись у покої і нікого туди не пускати. Гальшка прийде до вас через мій покій, а коли лягатимете спати, перевірте, чи не зсунулася сітка. Може, вона де порвалася, то постукайте в мої двері, я залатаю. Ми його уговкаємо, пане, але поки не вчинив переступу, ми не можемо його й карати. Це великий наш недогляд, і я сподіваюся, що внесемо в наші закони зміни. За вимовлений уголос намір до злочину ми вже караємо, тож він тримає язика за зубами. Еге, то хитра бестія, і мій обов’язок, пане, вас застерегти: він не на жарт заповзявся супроти вас!

— Але чому? — згукнув здивовано Олізар.

— Тому, пане, — сказала так само пошепки пані Павучиха, — що ви не від світу нашого. А проти кого ж йому братися, як не проти вас, чужака? Вас уже двічі карано, а це в нас недобра асистація, пане. Зовсім недобра! Це значить, що вас уже можна вважати призвідником небезпек нашого життя; ні, пане, я всього не можу сказати, хоч тут і немає цих ґудзиків. Ідіть швидше до себе, бо в мене не вистачить сили захистити вас!..

— Дякую! — сказав трохи розчулено Олізар. — Але коли він мене вб’є, чи не буде це для мене звільненням?

Пані Павучиха випросталася, і її обличчя закам’яніло.

— Ви сказали таке, — мовила вона урочисто, — за що варто було б вас катувати втретє. Думаєте тільки про себе, пане, і забуваєте, що, окрім вас, ще є люди. Ті, які сподіваються дістати звільнення з вашою допомогою. Отож, вважайте, що не казали свого лихого слова. Я добра, пане, і попереджаю, щоб більше такого від вас не чула.

— Гаразд, — сказав, схиливши голову, Олізар. — Я не все розумію у ваших словах, але хай буде так, як хочете… Мені пече моє невільниче тавро, пані… Може, якось допоможете?

— Допомогти можу, — сказала добродушно пані Павучиха. — Пийте оте зілля, що приготувала. Воно в слоїку біля вашого ліжка.

— Це зілля, що його пив і Розенрох?

— Так, пане. Воно дуже помічне, хіба ви того не завважили?

— Я це завважив, пані. Але гірке з нього похмілля.

— Чим солодше питво, тим гіркіше похмілля, — сказала пані Павучиха з піднесенням.

24

І все-таки він лишався спокійний. Неквапно перейшов сіни і відчинив двері. Ключ стримів зсередини, і він, повагавшись, провернув його в замковій щілині. Загадна усмішка блукала по його вустах; відчував на душі дивний спокій, оту тишу, яка буває перед бурею. Але не думав ні про бурю, ні про небезпеки, які чатують на нього. Все те лишалося за непроникною завісою, за неперехідною стіною. Гостро боліло йому на плечі тавро невільника. Підійшов до вікна, сонце вже вгрузло в стіну, горів тільки святобливий німб, і розсипалося навсібіч проміння. Він жив коротесеньким ментом, у якому вміщалося його єство, під цю хвилю не мав ні минулого, ні майбутнього. Минулого тому, що його вже не може бути, а майбутнього, бо його ще нема. Все сплелося в один тісний клубок, і хоч до нього й вели зусібіч стежки й дороги, він обірвав їх, як обривають павутину, проходячи лісом. Не було в серці ні болю, ні радощів: осінь стукала до нього волохатим пальцем. Чув отой однотонний, спокійний стукіт — осінь розливала від себе червоні струмки.

Маленька пустка холола в його грудях. Навіть пісок не вкривав її, пустка — це нічого. Може, тільки біла барва, а може, й ніякої барви…

Небо перед ним укрилося брижистими хмарами, вони раптом пожовтіли — жовті хмари над дивовижно ясною пружкою з темно-синіми ямами; там теж — пустки, і у них уже почали в’язатися драглисті вузли тьми. Вони скоро набрякнуть і розійдуться по цілому небі — барви спокійно повмирають. Устелене опалим листом небо — дерева в райських садах теж не вічнозелені; гостре прочуття, як прокіл списа чи шаблі, — тиша до нього йшла. Біла барва, по якій розповзається, наче зірка, кривава пляма — тягне вусебіч гострі шпичаки.

Сутінь пливла на землю від темних ям, як безконечні хвилі прозорої темної передгрозової тиші; на дні тієї темряви починав тихо народжуватися страх. Підіймав його на крилах пітьми, щоб потім жбурнути донизу. Заплющився, чекаючи, що ось-ось це станеться, що жбурне його незрима сила долі і стане він кривавою краплею на лиці землі нашої; але ні, він стояв на твердій підлозі й похитувався — була та підлога як чардак каторги. Так, він плив, він не покинув каторги, він усе ще веслує. Його на певний час звільнили, змінили, і він, побрязкуючи кайданами, іде до свого ложа, щоб покласти на нього смертельно втомлене тіло…

Викресав вогню і запалив трійник зі свічками, а від цього вогню — ще один трійник. Між ними стояв срібний, начищений, аж висяювали боки, дзбанок. Відчув спрагу, схопив тремтячими руками дзбанка, припадаючи до нього пожадними вустами.

Пив, захлинаючись, і кров гарячіше закружляла по тілі. Починали струмувати притлумлені жадання: з’являлося розчулення, задоволення; відчув у собі силу, яка сталить м’язи і наповнює очі вогнем. Розчулення пом’якшувало ту силу, з’являючи тугу, — гасилися жовті розливи барви, наповнюючи все рожевим, малиновим і зеленим.

Тоді перед його зором попливли четверо дівчат, голісінькі, як ніч, — чудово й оманливо заповигиналась у збавливому танці. Він знову згадав пісню Софронія Почаського — мелодія з приграшем на лютні, ця мелодія висоталася з його вуст, і він притупнув ногою. Пускався в танок із звабливими красунями, і вже нічого не бачив, окрім них. Окрім чудових, напівпрозорих тіл, в міру освітлених і в міру притемнених, отих чарівних овальних округлостей, і дивного, прегарного ритму, яким жили вони усі.

Пастушок убогий сів під листям буковим,

Ритм пісень простих склада в затінні чудовім,

І аркадський молодняк насталює вуха,

Де співають, а він гра, поки стає духа…

Заспівали внутрішні двері, до нього йшла зі свічкою в руках Гальшка. В довгій, білій, прозірчастій кошулі, з розпущеним волоссям, жовто осяяна світлом з-під руки, вона всміхалася до нього чарівливою усмішкою.

— Заждався, любий, — сказала вона ніжно. — Я сама ледве дочекалася, поки стемніє…

І він пішов просто туди, де засвітився до нього вогонь, звідки війнула на нього голуба хвиля коханого тіла, впав на коліна перед нею, обхопив її ноги, притиснувся головою, наче хотів повернутися назад у таке саме лоно, що з’явило його колись на світ; хотів згорнутися і скрутитися там, сховатися від світу, знайти той дивний і надійний сховок і рости не вперед, а назад: маліти й змаліти. Ніби мчав у бік зворотний, повертавсь у тіло батька свого і чув запах його тіла, мчав із покоління в покоління, у кров дідів та прадідів, в баб та прабаб; не знав, коли кінчиться ця втеча; отож цілував і цілував єдвабисту шкіру, руки його підіймалися вище й вище, доки не притисли до себе п’яну й

жадібну голову, вуста якої обпекли його, наче вогненна квітка, що випиває комах; ці вуста випивали і його, і він пив їх і собі; груди його розтирали два розкішні яблука, і він поволі почав повертатися назад із тієї чудної втечі, з минулого і з предків своїх, через діда свого до батька; він готувався вмерти від того стріму, бо тіло його стало наче лук напружений, наче тятива дзвінка, яка відтягує стрілу, напинаючись тугіше й тугіше; вже не було більше сили в нього, вже годі було витримати напругу — з тугим шурхотом розрізала стріла червоне повітря й помчала…

Олізар лежав напівмертвий. На порожньому ложі, розкинувши руки й ноги, наче розіп’ятий, наче птах у невиданому польоті горілиць, очі його проглядали у бліду, каламутну щілину; вуста розхилилися від болю чи від вистражданої немочі; волосся вростало у ложе, як у землю, і пило сік земний, розпускаючи у тій землі корінчата, його поволі крутило у хвилях притомності й непритомності; похитувало, наче оце вперше потрапив у бурю морську. Йому здалося, що поруч залопотіли, приємно обвіюючи, два білі крила — сів біля узголів’я білий птах. Видзьобував його вросле в ложе волосся, зривав корінці, якими він приріс до землі і тяжко стогнав — не міг той птах перетворитись на жінку.

— Дай мені розраду, — прошепотів Олізар. — Тут мені й поговорити щиросердно ні з ким!

Але птах не міг перетворитись на жінку, він тільки постогнував.

— Занеси мене в дім отній, пташе, — шепотів Олізар. — Мені вперше здалося, що не побачу його ніколи.

Але птах тільки заклекотав безсило в його узголів’ї — був приріслий його коханець до землі.

— В тебе ж є крила, пташе! — стогнав Олізар. — Коли б мені такі крила, я зміг би вибратись із цієї ями! Стань моїми крильми, пташе! Стань моїми крильми і винеси мене звідси!

Птах махав крилами. Стояв у нього на грудях, натужно впиваючись у них пазурами, й махав, махав. Тужився той птах, бо й справді хотів допомогти, але тільки запускав кігті все глибше в тіло його — не мав сили підняти такий тягар.

Олізар стогнав від болю, бо ті пазурі роздирали йому груди, допомагав птахові, зводячись, підпирався ліктями, але й це не допомагало. Тоді зітхнули вони обидва, і птах вийняв йому з грудей пазурі, обвіяв йому турботливо рани, торкнувся дзьобом, наче цілував, і злетів під стелю. Розвернувшись у польоті, ще раз обвіяв Олізара і вдарився грудьми об стіну. Прорвав її і поринув все вище й вище, туди, до місяця, де зорі й хмарки, адже і його біль був немалий. Летів, посвистуючи широкими крильми, а коли спустився на свій невидимий острів, вирвався з його горла крик, наче був журавлем і прощався з обжитим своїм гніздом…

25

У вікні стояв місяць, зазирав досередини й виманював туди, де сонно мерехтить роса і де завмер на ґанку неспокійний дід із материних казок. Але сьогодні Олізар не міг вийти — по всьому дому лунали важкі князеві кроки. Ходив і бурмотів під ніс прокляття, і це бубоніння, яке відлунювало і в Олізаровім покої, змушувало його ставати обачним, хоч він і хотів перемовитися з Розенрохом. Хотів запропонувати спілку, приєднати до себе й пані Павучиху, в якої все-таки добре серце, змовити й Гальшку, а через неї — всіх дівчат: вони могли б домовитися, порозумітися і позбавитися хоч би оцих клятих ґудзиків. Їх стало б у спілці семеро, і вони б постали супроти п’ятьох, адже вони там, на галері, також були без зброї…

Важко ходив, гупаючи, князь, зітхав, постогнував, часом щось пив — хлюпотіло й чути було спраглі ковтки. Олізар озирнув захисну сітку над собою. Була зсунута набік, очевидно, порушили вони її з Гальшкою. Він підтягнув сітку і вгорнувся покривалом.

"Хай собі ходить той безумець, — думав він, — я зморений та вичерпаний. Немає сили й пальцем кивнути!"

Було йому затишно й тепло під укривалом. Він подумав: хай би прийшла до нього така смерть — у солодкому півзабутті. Все тіло його розслабилось і відмирало частинами, як відмирають стебла трави. Він не знав, де поділись його ноги, де руки пропали в цьому срібному сутінку; здіймалися високо груди його — очі зникали, вуха і вуста. Палав ще кутик мозку, на грудях постогнували рани — це був солодкий і теплий біль, — десь глибоко в ночі почувся розпачливий погук птаха. Плакав його перший сон, що йшов до нього на тонких і довгих, як у павука, ногах. Мав біле тіло, складені крила і довгий, на милю, дзьоб. Сльози його камінням ставали, що тужавіє вночі під місячним світлом, — лискучі, яскраві смарагди; думки недодумані, думки згублені та вбиті — ось що таке ті нічні смарагди! Згасли його груди, і заснули рани на них, ледь-ледь жеврів, як місяць-молодик, шматочок мозку, і Олізар подумав, перш ніж згас той молодик, що це теж смарагд надкоштовний — шматочок тліючого мозку в темряві, молодик сподівань людських, молодик життя!..

...І тоді змилостивилася над ним вишня сила. Він пішов уявно вишневою просікою, осінь лежала на деревах, листя було бузково-жовте й пахло; боліло йому серце, очі його приплющилися, а ці дерева, й просіка, і бузково-жовте листя густо залилися сонцем; довкола пострибували гладкі стовбури із світлими, як порізи, поперечними смужками, і пеньки з кількома пагонами коло них — обплело ті пагони срібне павутиння; його чоботи ступали по вогкому бузково-жовтому килимі; горів чистим бурштином глей, він зламав кілька грудочок і рушив далі, жуючи солодку, запашну і клейку живицю; від руху щелеп тремтіли в нього на щоках живчики; волосся ворушив вітер, налягав на

спину, а коли дмухнув сильніше, чуб упав на очі — біла шапка гарячого й сухого снігу. Так він ішов простоволосий, голова його сиво палала, не мав жодної темної волосини, обличчя оточила так само сріблиста борода, наче приклеїлася йому до обличчя ніжна сніжно-біла ласка, він жував пеньками зубів глей, і сам поступово обплутувався з ніг до голови павутинням. Знав: з пеньків його зубів вже не виростуть пагони, але очі в нього залишилися молоді — палають розумом і теплом. Він ішов до будинку в глибині, того самого, обриси якого майже стерлись у пам’яті, чоботи були напіврозвалені, і з дірок визирали темні, поморщені пальці — біліли тільки облущені нігті. Що більше гріло сонце, то пружкіше ступав і радісніше світилися його очі. Бачив уже ґанок, біля якого золотом горіли два клени, а вся земля довкруж була встелена яскравим, але вже підсохлим листям. На ґанку сидів такий же, як і він, дід, так само білий, так само дивився на нього ясними й розумними очима. Шкіра обличчя його — пергамен старий і потемнілий; так, вони були схожі один на одного, вони під цим сонцем — як дві краплі води, і Олізарові підвернулися ноги, він упав коліньми в жовте шарудливе листя і притулився до землі обличчям. Не міг устати, бо білий хорт болю випивав йому серце, кров його і радість його; жовтий смуток скував щелепи чи, може, склеїв їх отой зірваний глей; Олізар не міг стояти перед цим старим на ґанку, адже був недостойний його. Через те не бачив сліз, які покотилися з батькових очей, він не знав, що і в батька — двійника його — так само випивав серце, радість і розлучення білий хорт болю, що і в батька пропали всі слова, що він став німий, як камінь, і тільки й міг що плакати — щасливий той, хто пустив од себе пагони, і двічі нещасливий той, в кого пущені пагони нещадно витнуто сокирою.

— Прийми марнотравного сина, батьку! — прошепотів Олізар.

Старий витер сльози, він уже не міг звестися — був надто ветхий деньми.

— Ти не марнотравний, сину мій, бо несамохіть покинув отній дім…

— Але я покинув твій дім!

— Ворожа, нагла сила забрала тебе від мене, сину…

— Я дав тій ворожій, наглій силі клятву на рабство, батьку! Я винуватий, винуватий і тричі винуватий!..

…У цей час він почув важкі, наче стогін, лункі, наче хто вдаряв важким молотом об міст, кроки. Йому важко було повертатися з того залитого сонцем двору, з тієї золотої осені і від недокінченої розмови, але він уже знав, що короткий його відпочинок закінчився, що сила, яка перенесла його до отнього дому, мала свої запоруки й зобов’язання, отож вихопила його з-під батькових ніг, крутнула шалено й понесла. І хоч який немічний був його батько, скочив він з відчаєм, простяг благально руки догори, до тих вітрів, яких стільки молив він про милість собі, до Бога, який і став Богом через те, що страждав; він кричав, його батько, він молив і просив, він плакав сивими слізьми, а вітер виривав з його лиця білу бороду і викорчовував біле волосся з голови. Олізар уже не чув його слів, плачу й стогону, через те не довідався, чи було послано йому вслід прокляття чи прощення, але він упевнився, що це була остання розмова з батьком-двійником і що двічі такої милості йому й сподіватися не варто: двічі вона смертному не дається…

Залізні кроки били, як довбні в тулумбаси. Звук розлунювався навдокіл, і Олізар остаточно прокинувся. Мірно дихали уві сні дівчата, посапувала, пухкаючи, пані Павучиха, шелестів папір — Розенрох, певне, читав. "Добре, що хоч він не спить", — подумав Олізар. Кроки ставали грімкіші, наче ступав це залізний велетень, струшував жахливим поступом цілий дім. Забубонів щось, читаючи, Розенрох.

— "В забутому морі є невидимий острів", — читав Розенрох, але ті кроки забивали це бурмотіння.

Олізар затремтів і раптом сказав уголос:

— Пане Розенроху, ви чуєте ці кроки? Пане Розенроху?

Бурмотіння затихло. Стихли й кроки. Зависла гнітюча, важка й незручна тиша. За мить знову зашелестіли сторінки і знову забубонів Розенроховий голос.

— "Нікому не дано побачити той острів, — читав він. — А хто побачить його, той уже вступив у царство, з якого не повертаються. Той уже повинен змиритися і знайти в собі силу, щоб заспокоїтися".

Завищали й заплакали двері, князь вийшов у передпокій. Кілька разів відлунилися важкі кроки, і стало тихо. Олізар відчув, що князь зупинився проти його дверей і облапує їх у темряві.

— Пане Носиловичу! — сказав він понуро й загрозливо. — Ви не спите?

Олізар не відповідав. Лежав скулено і ледве дихав.

— Ви повинні відчинити мені, володареві цього замку, — знову сказав князь. — Я прийшов до вас на вирішальну розмову.

Його голос був грубий і хрипкий. Олізар мовчав зациpенівши. Тоді закалатав князь у двері важезним кулаком. Двері застогнали й зарипіли.

— Я наказую відчинити, боягузе! — закричав князь у якомусь шаленстві. — Коли стукає володар, раб має йому відчинити. Чуєш мене?

Луна від крику пронеслася по цілому домі. Спокійно дихали уві сні дівчата, засвистіла носом пані Павучиха, а Розенрох спокійно перегорнув сторінку.

— "Той, хто потрапив на цей острів, має спалити за собою кораблі, — читав він. — Має залишити на тих кораблях надію свою і спалити її. Має спалити свої думки і бажання — він уже не може ні думати, ні бажати, він може лише чекати!"

— Коли ти справжній шляхтич, — почувся за дверима сталевий князів голос, — то відчини мені. Я не буду тебе вбивати, як пса, а дам у руки меча. Ми поміряємося силою під місяцем. Я дам змогу оборонятися. І тільки тоді відріжу руки, а потім і ноги. Потім вирву тобі язика, який набрехав нам тут сім мішків вовни і сколотив спокій наш. Твоя коханка з'їсть того язика. Потім я вирву очі твої й подарую пану Розенроху, адже вони бачили більше, ніж потрібно звичайним очам!

Він викрикнув останні слова, і луна знову прокотилася по домі.

І Олізар раптом перестав боятися. Рухнувся, щоб встати, але руки й ноги йому задерев'яніли: та й чи може він битися з тим, хто врятував його від видимої смерті і дав прихисток? Руки його, однак, стискали кулаки, бо йому таки хотілося схопитися з князем у двобої, але сили в тілі не мав. Не відчував ані злості, ані урази, а відтак не міг битися. Через це він мовчки лежав, безсилий та спорожнілий, і тільки й міг, що дивитися на місяць. Той вливав до помешкання синій дим, і все плавилося й тріпотіло в тому димі, брижилося й коливалося.

— Ну що, коліна у вас трусяться, пане Носиловичу? — сказав князь іронічно. — Боїтеся вийти і стати в чесному бою проти того, хто вас ненавидить? Ви раб, пане Носиловичу, через це прирікаю вам: загинете, як раб! Ви кривоприсяжник і людина без честі!

Холодний дим упливав Олізарові в груди, пробиті наскрізь птахом, заповнював, як холодне оливо, і він весь ставав олив'яний. Червоно палало в темряві його обличчя, і він навіть знав, що воно світиться, як місяць. "Неміч, — подумав він, — ось що завжди вбиває мене! Я міг би стати на прю поруч з кимось, але сам я ниций!"

По ньому пішло, починаючи з лівої ноги, поповзло, як вуж, кошлате мале страховисько, довгоруке й липке, прос тягло вперед мацаки і заклеїло йому вуста чорними, напівпрозорими лапками. Диміло й дихало димом і наганяло того диму йому в голову. Кволо блукали по тій голові

думки, як знеможені голодом в’язні. В двері вдаряли крицеві князеві кулаки, і ці нутрові ковтки були, як грім тулумбасів. Оливо тужавіло йому в грудях, і в них задуб, так само знерухомівши, поолив’янений білий його і печальний хорт.

— Ви раб, пане Носиловичу! — не вгавав за дверима князь. — І не вдавайте з себе ліпшого за нас. Ви куди гірший за нас, бо ви потвора та гній!

Князь раптом завив, як пес, і в тому витті була така приреченість, що Олізарові мурашки поповзли по тілі. Водночас начебто пташеня клюнуло зсередини — пробився в Олізаровім серці малий і ще зовсім кволий росток.

— Так, я кривоприсяжник! — гукнув він в холодну порожнечу ночі. — Я багато зробив у житті недоброго й недостойного. Але одне в мене не забере ніхто, чуєте, пане Білинський?! Я завжди, так, я завжди буду сподіватися!

Глупа тиша покрила його слова, зітхнула вві сні пані Павучиха, голосніше зашелестів сторінками Розенрох.

— Ви наївний і смішний чоловік, — сказав старий і закашлявся. — Ви наївний тим, що тримаєтеся речей, які не мають ніякої вартості в жодному з існуючих світів, а смішний тому, що хочете прикрити цим свій страх!

— Він бунтівник, пане Розенроху! — засичав за дверима князь. — І даремно ви й та клята Павучиха в’яжете мені руки! Приречених треба страчувати!

І знову тиша розбила ніч оцю і всіх їх правцем нещадним, і зойкнула тихо в темені одна із сплячих дівчат.

Тоді встав у своєму покої, аж упав, гримнувши, услон, Розенрох, заплеснув книгу з недочитаною казкою і пробурмотів голосно й виразно:

— Будьте ви прокляті, сіятелі неспокою! Проклинаю вас, руйначі нашого чудового життя!

26

Олізар знову веслував. Хоч і прийшов до нього той сон чи видиво, ота зустріч його уявна з батьком в осінньому саді, серед листя й гіркого повітря, все ще мав сподіванку, тримався за нитку бабиного літа, бо гадав, що вона виведе його з цього лабіринту. Привиджувалися йому стежки в оточенні стін, стіни високі й білі і так химерно покручені — стіни-вартівники; ступив у цей лабіринт ще тоді, коли притисли до його плеча невільницьке тавро; ішов та йшов, чи, інакше кажучи, веслував, і весло його — надія, якої не хотів тратити. Але рано чи пізно його одірве від дерева і полетить він (крила, думав він, і справді єдине, що може винести з цього лабіринту), жовтий, ще повний соку — тільки-но пив його із землі, з мізків та сердець грішників, з сердець та мізків праведників; надія — одне крило його, і коли б мав він друге — силу, він таки б знявся у небо. Але сили в ньому меншало й меншало, і він часто опускав весло, щоб перепочити. Замкнувсь у цьому тісному покоїку і нікого до себе не підпускав, адже там, у домі, й досі блукає розстервлений князь, там тішиться з Олізарової несили й розпачу Розенрох, там ходить, заламуючи руки, пані Павучиха, а дівчата позавмирали, наче й нема їх. Глибока втома входить у його тіло, в’януть руки, голова починає хилитися долі. І він починає відчувати, що тут, у покоїку, зовсім мало повітря, він повинен щось придумати, зважитися, йому треба все-таки врівноважитися, щоб знову прийшов отой білий спокій і байдужість без страху. Він хотів покликати білого птаха, хай прилетить до нього і принесе йому живої води, і це не буде той безумний напій, що його готує пані Павучиха, — це буде напій тверезячий. Але навколо стояла мертва тиша, і він у цій тиші ціпенів і корчився, без сліз плакав до порожніх стін, і від цього печально й просторо ставало йому на серці, а з тієї печалі почав витинатися білий

росток; Олізар закрутив головою, проганяючи безсилля своє й неприкаяність, бо чого він досягне, зачинившись тут? "Треба встати, — сказав він собі. — Треба встати і вийти з цієї в’язниці!"

Він встав. Набрав повні легені повітря, а тоді тріпнув чубом. І очі його засвітилися, а руки стислись у кулаки. Хрумкнув зубами, і напружилися його жовна, стали тужаві й гострі. Тоді він зирнув на весло і сміливо пішов до дверей. Відкинув защіпку й турнув щосили рукою…

У стодолі для катувань сидів Розенрох. Передивлявся знаряддя для тортур, і з несподіванки, що Олізар покинув свою в’язницю, в нього з брязкотом випали з рук залізні кліщі для виривання живого тіла.

Олізар пішов просто на нього. Розенрох перелякано скочив на рівні й хотів був тікати, вже задріботів маленькими крочками до виходу, замахав руками, немов хотів злетіти, й затрусив бородою. Олізар догнав його кількома скоками і, схопивши за коміра, підняв у повітря.

І здивувався, який легкий та безтілесний був старий. Метиляв безпомічно руками й ногами, хапав ротом повітря, вирячував очі, в роті у нього було кілька гнилих пеньків, сухий білий язик вистрибував з-між засохлих вуст. Олізар тримав його перед собою у витягнутій руці і роздивлявся, болісно зморщивши чоло. Тоді обережно посадив Розенроха на услона і спитав голосом, повним немочі й прохання.

— Ви, — запитав він, — ви знали, що той ваш князь нападав на мене, чому ж слали прокляття мені? Ви, — сказав він, — розумний і мудрий, додумалися зробити собі крила, чому ж ви не додумалися, що треба все оце знищити? — він кивнув на стіну, обвішану катівським знаряддям. — Скажіть мені, скільки душ ви замордували? Пощо вам ті сльози безневинних, пощо ненавидіти ви научаєте, а не любити?

— Будь ти проклятий! — вигукнув тонким, пронизливим голосом старий.

— Ви хочете роз’ятрити мене, пане, — сказав тим-таки голосом Олізар. — Але я з іншого тіста!

— Такий, як і всі! — зойкнув старий. Його очі палали незрозумілою, неусвідомленою ненавистю, вуста його кривилися в жорстокій, глумливій усмішці. — Ну вдар мене, вдар! — зашепотів він. — Візьми все оце зі стіни, муч мене, ну, муч!

Олізар відступив на кілька кроків. Знову дивився, зморщивши чоло. По обличчі йому пробігла гримаса обридження чи нехоті, він потер собі лоба. На спину йому поволі збиралося оте кошлате, мале, слизьке, довгоруке, оте димисте й чорне — рвонув себе за волосся, щоб отямитися. Вуста його з білим зашерхом кривилися, а очі пожовтіли й стали сухі. Зібрав усю силу, яку мав, — повільно, натужно, мліючи від дивовижного напруження, розвернув своє важке, олив’яне тіло, звів ногу, хоч від такого зусилля застрибали йому в очах зірки, і ледь-ледь просунув її вперед. Розтулив рота, щоб легше дихалося, і зібрав усю силу для другої ноги: щоб підняти її, треба було ще більшого зусилля. Холодний піт покрив його всього, але Олізар досяг, чого хотів: той маленький, роз’юшений, плюгавий чоловічок вже не був йому цікавий. Розчинився перед його зором, як грудка льоду, — не бачив його, а тільки чув.

— Бий мене, пали! — верещав Розенрох. — Печи! Я ж ненавиджу тебе і всіх, хіба ти не зрозумів? Ненавиджу й проклинаю, кличу все лихо світове на твою голову, всі нещастя й хвороби! Бий мене, ріж, печи, розтягай, рви!

Олізар не мав під рукою ні палиці, ні стіни, щоб спертися, він стискав зуби, аж кришилися вони йому, зводив повільно й натужно руку, і то з таким зусиллям, що тріщали йому жили й кістки. Його пальці тяглися туди, за голову, де сиділо оте чорне, лахмате, слизьке й довгоруке, він доторкнувся холодної та слизької бридоти, і пальці його з нездоланною силою стисли все те нещастя в залізному кулаці, у вузлі нерозривному і нерозплітному, мертвому залізному хапку.

Викорчував із себе оте чорне, кошлате, моторошне, безоке, ротате, воно вискотіло так само, як Розенрох, воно волало до нього Розенроховим голосом, а коли змовкло, коли стиснута рука відчула, що вже порожня, коли витекло воно зі жмені, як дим, тоді знову повернулися в Олізарове тіло легкість та розвага, він став вільний і розкутий і вже міг іти, куди заманеться: ніхто і ніщо не могло його стримати.

— А не пече вас сумління, — озвався за спиною спокійний, мирний і розважливий Розенроховий голос, — що ви кривоприсяжця? Адже ви не раз переступили закон! Чи добрим наслідком це відміриться для вас?

Але Олізар був байдужий і до того. Ступив за поріг стодоли, й чудове сонце освітило його. Вже не палюче, а лагідне і через це сумнувате, воно дивилося на нього, начебто та панна, котра вмивала й витирала його щодня, пішла геть. Отак пустилася собі по небі, коли ще тільки світало, коли ще спали її хазяї. "Задлялася я на цій службі!" — думала панна; а коли спустилася до сірого моря, коли просвітив її наскрізь місяць, вона жахнулася раптом: замість чудової краси своєї уздріла в морі зморшкувате лице. І розсердилася ця панна, пішла по землі, розлилася по ріках, долинах та озерах холоднуватими туманами і налила листя своєю синьою барвою. Тим-то й гуляли ранками оті тумани, тим-то жовтіло напівспите листя; здавалося їй, що так поверне вона красу та юність свою. Натомість устало невмите й заспане сонце, а вона сиділа й старіла на очах, адже голубе — це не тільки колір юності, а й барва криги; вона мерзла й хотіла нагрітися в промінні заспаного сонця і бездумно рвала й розпускала по світі, як недавно й пані Павучиха, своє сиве, а відтак також голубе волосся…

Олізар немов забув про своє веслування й про сутичку з Розенрохом: підставив обличчя сонцю, й тиха, чудова, сумовита музика зазвучала над ним; спокій — лід синій, спокій — тиша жовта: зелень умирала в нього на очах; небо виростило над землею кілька величезних блискучо-білих грибів, на споді в них бовталася важка вода, хоч і не було її стільки, щоб прорвати сітку. Олізар копнув ногою якусь залізяку — була

то стара, пощерблена, але ще добра шабля. Він сперся об неї, як об палицю, якась нова сила з’являлась у ньому і освітила його душу рівним вогнем.

На ґанку дому виросла суха й тонка постать пані Павучихи, вона побачила Олізара, згукнула вражено, аж притулила долоню до рота. Тоді замахала обома руками, сплеснула вражено долонями й поспішила чимдуж до нього.

— Що це ви коїте, пане! — закричала вона ще звіддаля. — Ви посміли покинути роботу!? Пане, пане! — кричала вона, дрібно перебираючи сухими й тонкими ногами. — Накликаєте на себе нещастя, чи ж мало для вас ще мук? Прошу, пане, повертайтеся на своє місце, добре зачиняйтесь і сидіть там нишком, поки вас ще ніхто не бачив, беріться, пане, хуткіш за весло й працюйте. Він, пане, десь тут ходить, а він, ви це знаєте, аж зовсім знавіснів!

— Рвався до мене вночі. Ламався в двері і стукав, хіба ви не чули, пані? — спокійно звідомив Олізар. — Викликав на ґерць, а коли я не прийняв виклику, обзивав мене брутальними словами.

Пані Павучиха вражено спинилася і знову плеснула в долоні.

— І через це ви не вийшли до сніданку? — спитала вона з жахом. — О пане! Те, що ви розповіли, немала новина! Клянуся, я нічого не чула! І дівчата теж, здається, нічого не чули!

— Чув Розенрох, пані Павучихо, — так само спокійно озвався Олізар, і на його обличчі заграла бліда всмішка. — Хіба він вам про це не сповіщав?

— Як він вівся? — швидко спитала пані Павучиха.

— Кинув прокляттям у мене і в князя. За те, що ми порушуємо тишу і спокій у домі.

— Це він зробив правильно, — серйозно сказала пані Павучиха. — А тепер ви маєте вчинити таке. — Вона нахилилася до нього й зашепотіла ледве чутно:

— Еге ж, ви маєте написати скаргу, цього буде досить, щоб його катувати. Тоді він заспокоїться, і все знову піде в нас на лад.

— Написали скаргу кому? — спитав Олізар. — Вам чи пану Розенроху?

— Ну що ви, як так можна? Хіба ми з паном Розенрохом щось вирішуємо? — Пані Павучиха закліпала сірими віями. — Скаргу треба написати князеві, адже він у нас до всього голова. Пан Розенрох тільки радить, а коли приходить до діла, то вже князь нами орудує…

Олізар сів під стіну стодоли, поклав руки на шаблю і зирнув прикро на велике й невмите сонце.

— Ви ж радили мені, пані, не зустрічатися з ним, — сказав він. — Ви ж кажете, пані, що він несамовитий. Чи ж захоче він приймати від мене скаргу на самого себе? Адже я маю скаржитися, пані, йому на нього ж!

— Це нічого не значить. Головне, що ви те вчините…

— Я не зроблю того!

— О пане! — згукнула Павучиха. — Чи ж вам немиле життя?

Але він не відповів, тільки зморщив прикро чоло й пильно розглядав пані Павучиху. Вона скинула на нього обурено оком, але притихла, змаліла, тільки позиркувала вряди-годи зацікавлено й хитро.

Він мовчав. Сидів під стодолою, спирався на шаблю і ставав наче листок, з якого випито синю барву. Обличчя його пожовтіло, а волосся побила перша сивина. Ніхто не дав би йому належних тридцяти років, а клали б принаймні п’ятдесят: лоб його був спружений глибокими, невигладними зморшками, а підборіддя обросло сивою бородою. Пергаменова жовта шкіра полич, великі мішки під очима, а разом з тим горющі молоді очі, повні ясного, доброго вогню. Руки його, що лежали на голівці шаблі, покрито вузлуватим жиллям; був одягнений у сорочку з простого полотна, ту сорочку просмолено, щоб не заводилася нужа. Рукави закасано, і оголювались м’язисті, випрацювані біля весел руки. На Олізарові були й штани такого ж полотна, а на ногах — важкі чоботи.

— Ви такий гарний, пане! — сказала Павучиха. — Через це мені дуже вас жаль. Ох, як би я хотіла вам допомогти!

В дверях стодоли став малий дідок з довгою бородою. Сів на порозі і всміхався.

— Я хочу теж йому допомогти, — сказав він. — Але це такий упертюх! По-моєму, таких упертих нам ще не траплялося, як ви гадаєте, пані Павучихо? Він не слухає доброго слова й доброї ради.

Олізар раптом звівся. Схилив голову, начебто важко й довго про щось думав, наче довга шворка обплутувала його свідомість — був обсотаний і зв’язаний нею; він думав, а радше уявляв собі, що є на світі ота чудова дорога між вишень, чув у роті приємний клейкий смак глею, йому захотілося обірвати з себе сіре павутиння — шворку оту, бо ще так рано було покидати йому дерево життя. Ще тліла в ньому тиха, але гаряча іскра, ще освітлювала, як свічка, душу, і він весь засвічувався від того вогню. Але шворка все міцніше плутала йому тіло, в’язала руки й

шию, обкручувалася, наче змій-полоз, на чолі лягла зміїна голова, і йому здалося, що на лоба йому накладено гарячого обруча.

— Дозвольте мені піти від вас, — попросив він м’яко й принижено. — Це єдине, що може допомогти мені. Вже небагато проживу, а з вашою поміччю я таки зміг би повернутися до отнього дому…

Стояла тиша. І Розенрох, і пані Павучиха мовчали.

— Я вам хочу оповісти, що таке отній дім, — сказав Олізар. — Це те місце, куди ми конче маємо повернутися, коли немає більше сили жити. Це те місце, де легко вмирати і де можна сподіватися на благословення предків…

Легке нетерпіння покрило лиця пані Павучихи й Розенроха. Зрештою старий зітхнув і мирно й милостиво проказав:

— Нам важко зрозуміти одне одного, пане Носиловичу! Але ми хочемо вам допомогти. Напишіть скаргу, еге ж, на князя, й подайте її не князеві, він таки справді зараз несвідомий і лежить зв’язаний у холодному підвалі, — нам подайте! Він справді буде покараний, і не менш люто, ніж це чинили зі мною чи панею Павучихою. Ми дозволимо катувати його вам…

Олізар зирнув на Розенроха і раптом відкинув з рук шаблю. Вона впала на землю з глухим брязкотом. Рушив просто на старого, аж той перелякано скотився з порога. Олізар вступив у двері й озирнувся на пані Павучиху. Обличчя її було скорбне і співчутливе, а в очах висяювалися дві золоті сльозини. Похитувала головою, наче була тонкою й кволою рослиною, наче гнув її вітер і всю силу вона зібрала, щоб отак хитатись, хитатись і не зламатись…

І він знову веслував. Подавався за ручкою, відводячи весло назад, а тоді пускав його в воду й натискав щосили — він таки не втік із галери-каторги. Поруч сиділо троє товаришів його, попереду теж четверо, і всі вони під погук стерничого налягали на весла. Бурувала під бортом невидима їм вода, вони наче вговкували тими веслами непомірного якогось і химерного звіра — ні, той не був їм ворогом. Ворожа була їм радше сама галера.

Йому захотілося раптом скласти трен про все те, лямент героїчний, щоб його могли співати тисячі таких самих невільників, як він; барвисті слова ладнав одне до одного.

Олізар побачив в уяві своїй вершників — слова людські, — котрі гнали на нього лютою тьмою війська: одежа в кожного неоднакова, так само й лиця, хоч вони складали одну юрму. Десятки птахів з людськими головами повсідалися на безлистому дереві, дерево те обплутане срібними струнами, як осінньою павутиною. Але він хотів пісні без музичного супроводу, бо де б почули той супровід нещасні галерники. Він мугикав, і в тон йому мугикали всі двісті вісімдесят невільників, і проривалися крізь те мужнє низькотонне мугикання слова — як виплески хвиль.

"Ось те, — думав Олізар, — що я можу зробити, щоб допомогти вам, бідні мої і страждущі братове!"

Він уже виспівував цілі рядки пісні, тої пісні, що її підхоплять тисячі розсипаних по світі голосів.

"Ми чуємо одне одного, — думав він. — Цю пісню співатимуть про нас і для нас птахи й хмари, вітер просвистить її мелодію на мільйонах сопілок — ось вони, крила, — думав він, — які можуть винести мене з цієї прірви та лабет".

Чисте і ясне, як сльози, почуття підняло його, знесло, і він пішов, наспівуючи, по небі, перестрибуючи з хмари на хмару. Він ішов туди, де б’ється вічним боєм світлий лицар з чорним туром на дев’ять рогів: тур чорний — печаль людська, а світлий лицар — радість і натхнення його…

Зімліли м’язи, він спинив весло й озирнувся навколо. Був сам у тісній дерев’яній комірчині, над головою звисала низька стеля, а в просвіт-бійницю, куди застромлювалося весло, вливалося тремтливе повітря і світло. Він вийняв з бійниці весло, тоді ліг на підлогу й поліз у ту бійницю, щоб озирнути світ.

І побачив він безмежне та хвильливе, порожнє та синє море. Навколо не було ні душі, побачив він степ з посохлою тирсою, котра хиталася й шаруділа, наче осипався пісок. Він проліз ще глибше в бійницю — хотілося йому напитися того світла, що проливалося так скупо в його тісну комірчину.

Він дихав смутним сонцем, повітрям прохолодним і терпким — все навколо вмирало. Тоді він заспівав туди, в той пролаз, хай назвуть його тисячу разів вар’ятом, хай піддадуть і тортурам; він заспівав туди, в простір, намагаючись труснути слабкими руками грубу й нерушну стіну; ця пісня його не повинна вмерти — це надпорив його й велич!.. І він вмирав тут, біля бійниці, бо це було все, на що міг зважитися і що було під силу йому; він каменів тут, хоч тріпотів у ньому кожен м’яз. Слова летіли у простір, як стріли, пущені у всесвіт, і губилися. Губилися безповоротно у безлунному безмежжі, у цій тиші просторій та неозорій.

1 Вірш Симона Зиморовича.

2 Гроти — гостра зброя, кинджали.